

209.

LIBRARY

Shahapur - Belgaum

नस्य चिकित्सा

लेखिका

वैद्य शकुंतला देशपांडे

डी. ए. इस. एफ. (मुंबई)

प्रभुख चिकित्सक -

शेठ सखाराम नेमचंद आयुर्वेदिक रणालय, सोलापूर.

प्राध्यापक, निदान चिकित्सा,

शुद्ध आयुर्वेद महाविद्यालय, सोलापूर.

Ayurved College

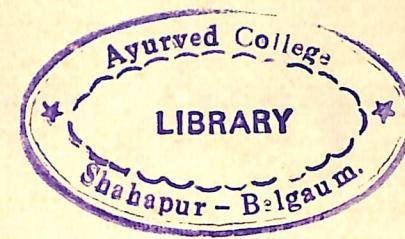
LIBRARY

Shahapur - Belgaum

M 717

किंमत ३ रुपये

209.

गुरुवर्य

वैद्यराज

नृ. ना. बागेवाडीकर

याना सादर समर्पण.

नस्य चिकित्सा

लेखिका

वैद्य शकुंतला देशपांडे

डी. ए. एस. एफ. (मुंबई)

प्रमुख चिकित्सक -

शोठ सत्त्वाराम नेमचंद आयुर्वेदिक रुग्णालय, सोलापुर.

प्राध्यापक, निवान चिकित्सा,

शुद्ध आयुर्वेद महाविद्यालय, सोलापुर.

किंमत ३ रुपये

प्रकाशक -

वैद्य शकुंतला देशपांडे

१०६१०७, शुक्रवार पेठ,
सोलापुर.

प्रथमावृत्ति

१००० प्रति

717

प्रकाशन दिनांक

१०-७-१९६८

श्रीगुरु पौर्णिमा

सर्व हक्क लेखिकेच्या स्वाधीन

मुद्रक -

प्र. श्री. काकडे

अरुणोदय प्रिंटिंग प्रेस

४-५, नवी पेठ

सोलापुर (महाराष्ट्र राज्य)

- लेखिकेचे हृदयत -

LIBRARY

Shahapur-Balgau m.

महाकवि थोर नदीप्रमाणे । मी बापुडा ओहळ अल्प जाण ॥
धाके न ओढा झुळझुळ वाहे । माझी तशी ही गुणगुण आहे ॥

वरील काव्य पंक्तिप्रमाणे माझी स्थिती आहे. आयुर्वेदीय प्रगाढ पंडित व विद्वान हे थोर नदीप्रमाणे आहेत. त्यांनी आयुर्वेदांतील अनेक विषयावर विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ लिहून ठेवले आहेत. संस्कृत पंडितांनी मळग्रंथावर संस्कृत टीका लिहून ग्रंथाचा विस्तार करून ग्रंथविषय समजन्यास सोपा केला. अलोकडील विद्वानांनी तदृतद् भाषामध्ये संस्कृत श्लोकांतील वाडमय आणून ते गद्यरूपांत विस्तृत करून त्या त्या भाषिक विद्यार्थींची व व्यवसायिकांची फारच उत्तम सोय करून ठेविली आहे. तसेच नवनवीन विकित्सा आणि रोगनिदानांच्या अद्यावत् माहितीची पुस्तके लिहिली व वैद्यकविज्ञानाची सोय केली. त्यामानानें ही पुस्तिका म्हणजे कांहींच नाहीं. महोदधीतील एक थेंब “पण थेंबे थेंबे तळे साचे” या म्हणीप्रमाणे एक थेंबही तळघाला उपयोगाचा होतो हे थेंबाचे समाधान आहे !

पैशाचे ऋण माणसे व्याजासह पैसे देवून फेडतात. वृक्ष बीज-रूपानें आपले ऋण फेडतात, सचेतन प्राणी अनुवंश टिकवून ऋण फेडतात; परंतु विद्येचे ऋण हे फिटणारे असत नाहीं. जगांत मनुष्य अनेक गुरु करतो. त्या प्रत्येकाची तो फेड करून शकतोच असे नाहीं. तरीपण आवण घेतलेली विद्या दुसन्यास देणे हा एक ऋणमोचनाच-पर्याय आहे ! विद्या दुसन्यास देणे ही गोष्ट साधी नव्हे. योग्य स्थल, अनुकूल परिस्थिती असेल तरच घेतलेली विद्या आपण दुसन्याला देवू,

शकतो. एरवी ती देणे अशक्य होते. उदाः— स्थलापेक्षने स्वराज्य, स्वतंत्र राष्ट्र असेल तर तेथें विद्या एकमेकांना देणे शक्य असते. किंवा जगभर ज्या विद्येचा प्रसार झालेला आहे. ती विद्या स्थलापेक्षने कोठेही देणे, घेणे शक्य असते. परंतु पारतंत्र्यांत स्वकीय विद्याचिसुद्धां स्वकीय—स्थानी—स्वराष्ट्रांत दानप्रदान करणे अशक्य होते. कालापेक्षने वर्तमान—कालीन उत्कर्ष पावलेल्या विद्यांना समाज व सरकार पाठिबा देते व उपयोगांत आणते. कांहीं कारणाने लुप्तप्राय झालेल्या विद्यांना—विज्ञानांना त्यांचा प्रचार योग्य प्रकारें व्यवहार होत नसल्यामुळे त्यांना समाजाचा व सरकारचा योग्य पाठिबा मिळत नाहीं. अनुकूल परिस्थितींत बन्याच गोष्टींचा विचार करावा लागतो. एखाचा विद्येचा समाजामध्ये होणाऱ्या जास्तीत जास्त व्यवहार व तिचे चांगले व उपयुक्त परिणाम; एखाचा विद्येस असणारा राजाश्रय त्या विद्येंत पारंगत असणाऱ्या विद्यानांची संख्या यावर त्या विद्येचा समाजामध्ये होणारा प्रसार अवलंबून असतो वैद्यकविद्या ही तर माणसाच्या सुखदुःखाशी, जीवन्मरणाशी निगडित आहे. या विद्येच्या निरनिराळच्या पद्धती जगभर प्रचारांत आहेत. अलौपेंथीसारखी वैद्यकपद्धती जगन्मान्य पावलेली आहे. ब्रिटीशसत्ता जगाच्या पुष्कळ भागावर कांहीं काल सतत होती व त्या काळांत या वैद्यकपद्धतीस जवळजवळ जगभर राजाश्रय होता. आतां जरी राष्ट्रे स्वतंत्र झाली तरी जनमनावरील या वैद्यकपद्धतीचा पगडा अजून गेला नाहीं. जनमनावरचाच नव्हे तर आयुर्वेदीय वैद्यावरसुद्धां याचे विलक्षण आकर्षण आहे. आणि सामान्यतः ही गोष्ट सहाजिकच व स्वाभाविक आहे. या काळांत व या परिस्थितीत व्यवहारांत ज्या पद्धतीचा विशेष बापर नाहीं त्यामधील एखादी विज्ञानप्रणाली सांगणे, देणे ही गोष्ट अत्यंत कष्टप्रद आहे. अशासमर्यां कोणता मार्ग स्वीकारणे आवश्यक आहे?

एका कालीं संस्कृत भाषा आपल्याकडे अत्युच्च शिखरावर होती. सर्व शास्त्रे, पुराणे वेद, शास्त्रीय विज्ञान हे संस्कृतमध्ये असे त्यामळे

बहुजने सामाच्य समाज हा विज्ञानापासून होर रहात असे. धूमिक प्रथाचेही त्यांना समग्र ज्ञान होत नसे. त्याकाळीच्या संस्कृत ग्रंथांचे निरनिराळच्या भाषेत भाषांतर करणे विशेषतः महाराष्ट्रात मराठीकरण करणे हे अत्यंत अन्याय होय असे त्यावेळचे विद्यान, पंडित मानीत असत. त्याकाळीं ज्ञानेश्वर, एकनाथ हे संत गुरुपासून उत्तम विद्या घेऊन तयार झाले. परंतु अज्ञानी लोकांना विद्या देणे कालाच्या विपरीतेमुळे त्यांना अशक्य वाटे. समाजाचा, विद्यानांचा विरोध असताना वेदविद्येचे मराठीतून ज्ञान लोकांस देणे त्या काळीं शक्य नव्हते व म्हणूनच एकनाथांनी श्रीमद् भागवताचे मराठीतून भाषांतर करून ग्रंथ निर्माण केला व स्वतः जेवढे शक्य होईल तेवढे प्रवचनाने भागवत धर्माचा प्रचार केला. त्यांच्या काळांत त्यांना पुष्कळच विरोध सहन करावा लागला. पण त्यांनी जो ग्रंथ केला तो त्यांच्यानंतर बहुजन समाजांनी व विद्यानांनीही मान्य केला. कारण ग्रंथरूपाने त्याचा हळूहळू प्रचार होऊन अनुयायी वाढून पुढे तो ग्रंथ मान्य झाला. ज्ञानेश्वरांनी श्रीमद्भगवत्गीत मराठीमध्ये भाषांतरीत करून ज्ञानेश्वरी निर्माण केली. त्यावेळीही असाच विपरीत काल होता. परंतु आज तेच ग्रंथ विद्वत्मान्य झाले आहेत असे आपण पाहतो. प्रत्यक्ष शिष्यपरंपरा या संताना करतां आली नाहीं तरी त्यांच्या ग्रंथांनी त्यांची परंपरा निर्माण केली.

सच्चःकालांत आयुर्वेद वैद्यकांची अशीच परिस्थिती आहे. म्हणून या काळांत ज्या ज्या आयुर्वेदीयांनी आयुर्वेदविज्ञानाचे प्रत्यक्ष फलद्रुप अल्पस्वल्प दर्शन होईल त्याने ते थोडेच का असेना सादर करणे आवश्यक आहे. अशा एक एक विंदूनीच महोदधी होईल. या हेतूने हा अत्यल्प प्रयत्न केला आहे. श्री धन्वन्तरीप्रसादानें तो प्रचाररूपाने फलद्रुप होवो.

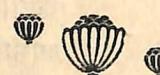
यानंतर पुस्तिका प्रकाशनाचे बावतीत अमोल सहाय्य करणारे अरुणोदय प्रेसचे प्रमुख श्री. बालासाहेब काकडे व श्री. दत्तोपंत काकडे

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	४	मस्तिष्कांतर्गत	मस्तिष्कांतर्गत
३	१७	तद्यथा	तद्यथा
२०	१५	अस्यौषध	नस्यौषध
३०	१२	कल्प	कल्क
३०	१७	शिरःस्नानावर	शिरःस्थानावर
३१	१६	पञ्चधा	पञ्चधा
३२	६	द्रवास्वरूप	द्रव्यस्वरूप
३२	९	नुकत्वाच	नुसत्याच
३२	१६	कुश	कृश
३९	१३	ताश्येशैलं	ताश्यशैलं
३९	१३	भुठचौ	ब्रुठचौ
४३	८	कृच्छ्रोओन्मीलना	कृच्छ्रोन्मीलना
४४	४	कर्णक्षयवेऽ	कर्णक्षवेऽ
४८	१३	स्नोतसे	स्त्रोतसे
५३	१६	सुवर्णमाक्षिक	सुवर्णमाक्षिक
५३	१७	अश्वगंधाधन	अश्वगंधाधन
५५	४	हृदयावसाद	हृदयावसादक
६०	१०	स्तोनसांना	स्त्रोतसांना
६३	१५	व्यवथित्	व्यवस्थित
६४	१५	व्यवसनाचा	व्यसनांचा

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७४	२	शिरोविरोचन	शिरोविरेचन
७७	१२	वाली	वलि
८०	६	स्त्रोत्रसांची	स्त्रोतसांची
७५	२२	स्यौल्प	स्थौल्य
९६	१३	अधिमंद्य	अधिमंथ
९६	२०	बलासका दिमेत्र	बलसकादिनेत्र
९६	२०	अधिमंद्य	अधिमंथ
९८	६	प्रतिशयामध्ये	प्रतिश्यायामध्यें
९९	१	नागकोश	नागकेशर
११	५	गृंज	गुंज
१००	१	विकावर	विकारावर
१०२	३	कोकोल्पादि	काकोल्पादि
१०३	१६	दोषप्रत्याभित्क	दोषप्रत्यनिक
१०३	२२	स्थाव	स्थान
१०४	६	कोष्ट	कोष्ठ
१०८	१२	शिरव्यथ	शिराव्यथ
१०९	५	चिकित्साने	चिकित्सेने
१०९	१४	आस्थापन	आस्थापन
१११	१४	शिरीषयोज	शिरीषबीज
११२	१०	उर्ध्वशाखागात्त	उर्ध्वशाखागत
११२	१५	अवबाहुवी	अवबाहुकौ

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्धि पत्र
३	४	मास्तिष्कांतर्गत	मस्तिष्कांतर्गत
३	१७	तद्यथा	तद्यथा
२०	१५	अस्यौषध	नस्यौषध
३०	१२	कल्प	कल्क
३०	१७	शिरःस्नानावर	शिरःस्थानावर
३१	१६	पञ्चधा	पञ्चधा
३२	६	द्रवास्वरूप	द्रव्यस्वरूप
३२	९	नुकत्वाच	नुसत्याच
३२	१६	कुश	कृश
३९	१३	ताश्येशैलं	ताश्यशैलं
३९	१३	भुठचौ	ब्रुठचौ
४३	८	कृच्छ्रोओन्मीलना	कृच्छ्रोन्मीलना
४४	४	कर्णक्षयवेऽ	कर्णक्षवेऽ
४८	१३	स्नोतसे	स्त्रोतसे
५३	१६	सुवर्णमाक्षिक	सुवर्णमाक्षिक
५३	१७	अश्वगंधाधन	अश्वगंधाघन
५५	४	हृदयावसाद	हृदयावसादक
६०	१०	स्तोनसांना	स्त्रोतसांना
६३	१५	व्यवथित्	व्यवस्थित
६४	१५	व्यवसनाचा	व्यसनांचा

नरय

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७४	२	शिरोविरोचन	शिरोविरेचन
७७	१२	वाली	वलि
८०	६	स्त्रोतसांची	स्त्रोतसांची
७५	२२	स्यौत्प	स्थौत्य
९६	१३	अधिमंद्य	अधिमंथ
९६	२०	बलासका दिमेत्र	बलसकादिनेत्र
९६	२०	अधिमंद्य	अधिमंथ
९८	६	प्रतिशय्यामध्ये	प्रतिशय्यामध्ये
९९	१	नागकोश	नागकेशर
११	५	गृंज	गुंज
१००	१	विकावर	विकारावर
१०२	३	कोकोल्पादि	काकोल्पादि
१०३	१६	दोषप्रत्याभ्निक	दोषप्रत्यनिक
१०३	२२	स्थाव	स्थान
१०४	६	कोष्ट	कोष्ठ
१०८	१२	शिरव्यथ	शिराव्यथ
१०९	५	चिकित्साने	चिकित्सेने
१०९	१४	आस्थापन	आस्थापन
१११	१४	शिरीषयोज	शिरीषबीज
११२	१०	उर्ध्वशाखागात	उर्ध्वशाखागत
११२	१५	अवबाहुवौ	अवबाहुकौ

विसाव्या शतकांतील भौतिक शास्त्राची व शारीर-विज्ञान शास्त्राची नेत्रदीपक प्रगती झालेली असताना दोन हजार वर्षपूर्वीची आयुर्वेदीय नस्यचिकित्सा सांगणे अत्यंत धाष्टर्याचे, कदाचित् हास्यास्पदही वाटेल. परंतु सोन्याचा माठा, जडजवाहिन्यांचा साठा कितीहि वर्षे पुरुन ठेवलेला असला व अेखाद्याला तो अचानक सापडला तर अति काळां-तरामुळे त्याचे अवमूलन होते काय? तसेंच ह्या चिकित्सेचेही आहे.

हल्लीं ज्याप्रमाणे काय, शल्य, नाक, कान, घसा इत्यादि रोग, सांसारिक रोग इत्यादि प्रत्येक शाखांची पाश्चात्य वैद्यक-पद्धतींत प्रगती झालेली आहे, त्याचप्रमाणे आयुर्वेदाच्याही वैभव काळांत आयुर्वेदीयांनी या शास्त्रांतील आठ अंगांची अशीच प्रगती केलेली होती. ती आठ अंगे म्हणजे काय, बाल ग्रह, उर्ध्वाङ्ग, शल्य, दंष्ट्रा, जरा आणि वृष्य ही होत.

कायबालग्रहोर्धवड्गशत्यदंष्ट्राजरावृष्टान् ।

अष्टावड्नि तस्याहुशिचकित्सा येषु संश्रिता ॥५॥

वा. सु. अ. १

या प्रत्येक अंगाचा निरनिराळचा ग्रंथकारांनी पुष्कळसा विचार मांडलेला दिसून येतो. अर्थातच परंपरा तुट्यामुळे ही चिकित्सापद्धती काळाच्या उदरांत लुप्तप्राय झाली. त्याचे जे ग्रंथ आहेत ते पूर्ण अशा स्वरूपाचे नाहींत. परंपरेमध्ये असे

दिसून येते कीं, परंपरेतील वैद्य रोगचिकित्सा करतात परंतु ते रोग आणि चिकित्सा यांच्यामागील कार्यकारणमीमांसा म्हणजेच शास्त्र जाणत नाहीत, शास्त्र जाणणारे विद्यामंदिरांतून जे वैद्य बाहेर पडतात त्यांना परंपरेतील औषधे माहीत नाहीत. अशा बिकट परिस्थितीत आयुर्वेदीय कायचिकित्सा सध्या जीव धरून आहे. अशाही परिस्थितीत प्रयत्नानें यांतील कांहीं चिकित्सा अशा सांपडतात कीं, त्या आजच्या प्रगतीच्या शिखरावर असलेल्या शास्त्राच्या शास्त्रज्ञालाही कांहीं काल दिड्मूढ करून त्याचा विचार करायला भाग पाडतील !

आयुर्वेदांतील नस्यचिकित्साही अशाच प्रकारची आज-च्याही विज्ञान शास्त्रज्ञाला क्षणभर विस्मयचकित करणारी आहे ! असे वाटल्यामुळेंच ह्या चिकित्सेचे मी घेतलेले कांहीं अनुभव, ग्रन्थाधाराने व युक्तीने केलेला त्यांचा अुपयोग आणि त्याचे रोग्यावर ज्ञालेले परिणाम यांचे माझ्या अल्पमतीने विवेचन करण्याचे धाडस करीत आहे. यामुळे ही चिकित्सा पूर्वीपासूनच करीत असलेल्या वैद्यक व्यवसायिकांच्या ज्ञानांत यांतील अनुभविक ज्ञानाची भर पडेल व जे ही चिकित्सा करीत नसतील किंवा या चिकित्सेत जे अनभिज्ञ असतील त्यांना यामुळे जिज्ञासा उत्पन्न होऊन ह्या चिकित्सेचे मार्ग-दर्शन होईल.

ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा हे चिकित्सेच्या अष्ट अंगापैकीं अेक महत्वाचे अंग आहे. ऊर्ध्वाङ्गाचा निर्देश करतांना ऊर्ध्वजत्रुंगत म्हणजेच जत्रुअस्थि (Collar bone or clavical) च्या वरच्या भागचे असे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

यत्रोर्ध्वजत्रुंगतानां रोगाणां नेत्रकर्णद्राणादिसंश्रितानामा - इचोतनशलाका दिनोपशमो वर्णतेतदूर्ध्वाङ्गचिकित्सानामाङ्गम् ।

याप्रमाणे जत्रुअस्थिऊर्ध्वभागामध्ये मुख, नासिका, नेत्र, कर्ण, कठ, मन्या, गल, शिर हे भाग येतात. यामध्येही मुख-स्थानामध्ये ओष्ठ, दंत, दंतपुण्युठ, जिंब्हा, गल, तालु, गंड, कंठ, ही उपांगे येतात. तसेच शिरस्थानामध्ये मास्तिष्क व मास्ति-ष्कांतरंगत सूक्ष्म इंद्रीयस्थानें इत्यादिचा प्रामुख्यानें समावेश होतो.

चिकित्सा दोन प्रकारची शोधन आणि शमन.

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं विद्धा ।

वा. सु. अ ९

ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सेमध्ये या दोन्हीही प्रकारच्या चिकित्सा अवस्थानुरूप कराव्या लागतात. शोधन चिकित्सेने दोषद्रव्यें शरीरावाहेर काढून टाकून दोषसाम्य करून आरोग्य प्रस्थापित करावे लागते. (दोषसाम्यमरोगता) म्हणूनच या प्रक्रियेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेली आहे.

यदीरयेद्वहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं च तत् ।

निरुहो वमनं कायशिरोरेकोऽस्त्रविस्त्रुतिः ॥५॥

ह्या शोधन चिकित्सेमुळे वृद्ध दोषद्रव्येंही शरीरातून बाहेर गेल्यामुळे दोषांचे साम्य होते. अर्थातच गुण व कर्म ही द्रव्याश्रित असल्यामुळे बाहेर जाण्यान्या द्रव्याबरोबरच त्यांचेही प्रमाण कमी होते. आणि अशा प्रकारे शोधनचिकित्सेने दोष-

-साम्य हे द्रव्यतः गुणतः व कर्मतः होते व म्हणूनच शोधन—
—चिकित्सा ही व्याधीची मूलगामी चिकित्सा आहे असे
शास्त्रज्ञांचे म्हणणे आहे.

दोषाः कदाचित् कृप्यन्ति जिता लंघन पाचनैः ।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥

शमनचिकित्साही विषम दोषांना किंवा वृद्ध दोषांना
शरीराबाहेर न घालवतां वाढलेले दोष कमी करून व कमी
झालेले दोष वाढवून दोषसाम्य करते.

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यष्टि ।

समीकरोति विषमान् शमनं — — ॥६॥

वा. सू. अ. १४

ह्यावरून असे लक्षांत येईल की, शमनचिकित्सेने विकृत
दोषांच्या गुणकर्मविर कार्य होअून विकार प्रशम पावतो.
उदा. पित्ताचा उष्ण गुण वाढला असता तद्विपरीत शीत
गुणाने तो कमी करणे किंवा उष्ण गुण कमी असेल तर उष्ण
गुण वर्धन करून दोषसाम्य करणे व व्याधी प्रशमन करणे
त्याचप्रमाणे दोषांच्या कर्मामध्ये विकृति किंवा वैशम्य असेल
तर तद्विपरीत उपचार (औषध, अन्न, विहार) करून विकृति
नाहीशी करणे ही शमन चिकित्सा होय. शमनचिकित्सेमध्ये
जे दोषसाम्य होते ते गुणतः व कर्मतः होते. द्रव्यतः होत नाहीं.
हे लक्षांत घेतले पाहिजे व म्हणूनच शास्त्रकार म्हणतात कीं,
शोधनाने बरा झालेला रोग पुन्हा होऊ शकतो. सारांश

शमनचिकित्सेने बरा झालेला रोग पुन्हा होऊ शकतो. सारांश
शोधनचिकित्सा ही द्रव्यतः असल्यामुळे मूलगामी चिकित्सा
असते व शमन चिकित्सा ही गुणतः व कर्मतः असल्यामुळे
मूलगामी चिकित्सा होअू शकत नाहीं. शोधन चिकित्सेमुळे
प्रकृपित झालेले दोषद्रव्य तदाश्रयी गुणकर्मासह शरीराबाहेर
पडते व त्यामुळे दोषद्रव्येही द्रव्य, गुण, कर्मतः साम्यावस्थेत
येतात. म्हणून शोधन ही मूलगामी चिकित्सा होय.

उधर्वाङ्ग हे शरीराचे अंग आहे. या उत्तम
अंगातच शरीर चालवणाऱ्या सर्व इद्रियांचे चेतनेसहित
अधिष्ठान आहे.

प्राणाः प्राणभूतां यत्र श्रिताः सर्वेन्द्रियाणि च LIBRARY
यदुत्तमाङ्गमङ्गानां शिरस्तदभिधायते ॥१३॥

Ayurved College

च॒. सू. अ. B. १७२२ रा.

विकलेन्द्रिय मनुष्याचे शरीर कितीही धष्टपुष्ट असले
तरी ते निकामी होय. या स्थानांत बाह्य ज्ञानेन्द्रिये (नाक,
कान, जीभ, डोळे) ही त्यांच्या आंतरइंद्रियस्थानासह आहेत.
म्हणजेच सूक्ष्म इंद्रियस्थाने मस्तिष्कस्थानांत आहेत. वर
सांगितल्याप्रमाणे कान, नाक, डोळे इत्यादि उर्ध्वस्थानांतील
रोगाकरितां शोधन व शमन अशी दोन्ही प्रकारची चिकित्सा
करावी लागते. या रोगांत लेप, वर्ति, अंजन, कर्णपूरण इत्यादि
स्थानिक चिकित्साही करतां येते. परंतु मन हे जे अकरावे
इंद्रिय आहे त्याची बाह्यचिकित्सा करतां येत नाही. या रोगात
सार्वदेहिक शोधन शमन व उधर्वाङ्ग शोधन शमन चिकित्सा

करावी लागते. उन्माद, अपस्मार हे जे मनोविकृतीचे रोग आहेत त्यामध्यें वमन विरेचनादि शोधन चिकित्सा करून शिरस्थानावरही शिरोविरेचन, नस्यचिकित्सा करावी लागते.

- १) शिरस्थान हे ओक महत्वाचे स्थान असल्यामुळे
- २) तदंतर्गत महत्वाची इंद्रिये अत्यंत सूक्ष्म व नाजूक असल्यामुळे
- ३) त्याला अस्थींचे कठीण, मजबूत व बंद कवच असल्यामुळे आजच्या प्रगत शल्यशास्त्र युगांतही मेंदूची शल्य चिकित्सा फारशी फलदायी होत नाही. आणि रुणही ही चिकित्सा करून घेण्यास नाखूष असतो आणि म्हणूनच अष्टांगांतील महत्वपूर्ण अशा उर्ध्वाङ्गचिकित्सांतर्गत नस्यचिकित्सेकडे जिज्ञासु चिकित्सक सहज वळतो.

निरनिराळचा महत्वपूर्ण अशा ओक हजार रुग्णांवर नस्यचिकित्सा करून त्यावर मी माझे अनुभव येथें नमूद करत आहे. चिकित्सेलेल्या रुग्णांच्या रोगपरिहारामुळे अर्थातच लुप्तप्राय अशा आयुर्वेदीय चिकित्सांगाच्या ओका अगदी सूक्ष्मातिसूक्ष्म भागाच्या दर्शनाचा आनंद होतो. तो दुसऱ्यास सांगितल्याने द्विगुणित होतो म्हणूनच हा उपक्रम आरंभलेला आहे.

नस्यचिकित्सेस अगदी प्रथम म्हणजे स्त्रियांवर पुंसवनासाठीं प्रयोग केले. नस्य म्हणजे नाकांत औषध घालणे.

औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहों नासिकाभ्यां दीयत इति नस्यम् ।

सु. चि. अ. ४०

औषध स्वतंत्रपणे चूर्ण, स्वरस, क्वाथ, कल्क इत्यादि रूपाने किंवा औषधानें सिद्ध केलेला स्नेह— म्हणजे ओखाचा औषधी रसाने किंवा अनेक औषधानी सिद्ध केलेले तेल, तूप, वसा, मज्जा हे स्नेह, ही नाकांत घालणे हाला नस्य असे म्हणतात अशी नस्याची व्याख्या आहे.

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ।

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥१॥

वा. सू. अ. २०

ऊर्ध्वजत्रुविकारामध्यें नस्याचा विशेषकरून उपयोग होतो नाक हे शिरस्थानाचे द्वार आहे. तद्वारा दिलेले औषध सर्व शिरस्थान व्यापून तेथील रोगांचा नाश करते.

वर दिलेल्या श्लोकाचे विस्तृत स्पष्टीकरण मिळाल्या— शिवाय आयुर्वेदीय नस्यविधीचा अुपयोग विज्ञान जगामध्ये शिक्का मोर्तव होणार नाही. नस्यव्दारा दिलेले औषधांचे स्वरस, चूर्ण, तैलादि स्नेह हे शिरस्थानांत नासिकाव्दारे गेल्यावर कोणत्या मार्गाने कोणकोणत्या स्थानी जातात व तदतद स्थानावर त्या औषधांचे द्रव्य, गुण, कर्म किंवा रस, वीर्य, विपाक प्रभावाने त्यांचे कार्य कशारितीने होते हे आयुर्वेदीय तत्वानुसार विषद करण्यानेच ह्या चिकित्सेचे महत्व पटणार आहे. ह्या पुस्तकेत फार नसला तरी अशा

प्रकारचा विचार ज्या ज्या ठिकाणी करता आला तेथें तेथे करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अर्थातच ही पुस्तिका म्हणजे नस्य चिकित्सेचा प्रात्यक्षिक देणारा प्रथमच प्रयत्न आहे. यामधून विस्तृत शारीरज्ञान, शारीरक्रिया विज्ञान व द्रव्यगुण विज्ञानाच्या आधारानेच ह्या चिकित्सांगाचे विस्तृत ज्ञान होणार आहे. त्या दृष्टीने सध्याचा प्रयत्न हा फक्त विषयानुप्रवेश आहे. ह्यामुळे अेक विशेष चिकित्सांगप्रवेश, प्रात्यक्षिक अनुभवांतील उपयोग व त्यानुरोधाने पुढे वाटचाल ह्या दृष्टीने ह्याचा उपयोग होईल असे वाटते. येथे ग्रंथोक्त नस्य विधी अध्यायांतील सूत्रे अेकत्र करण्याचा हेतू नसून प्रत्यक्ष अनुभवाने रोग निवारण करणे ह्यावर विशेष भर आडे अन्यथा रोग निवारण होते हा प्रत्यक्षानुभवाने प्रत्यय घेतल्यावरच लेखना—वश्यकता भासली अर्थातच नंतर ग्रंथानुरोधाने निरनिराळच्या ग्रंथोक्त रोगावर प्रयोग करून त्या त्या रितीने त्यांचे कांहीं रोगावर अुपयोग दिसून आले. म्हणून ग्रंथ हे आधार व मार्गदर्शक असून प्रत्यक्ष अनुभव हा पुस्तिकेची सामग्री आहे.

प्रथम सांगितल्याप्रमाणे पुस्वनविधीचा स्त्रियांवर प्रयोग करून नस्य चिकित्सेस सुरवात केली. पुस्वन विधीचा योग्य काल, पुस्वनविधीसाठी औषधी, पुस्वनविधीचा काल निश्चिती हे सर्व ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणे यथायोग्य जमत नाहीं असा अनुभव आला. प्रयत्नाने पुष्कळ स्त्रियांवर उपयोग करून आंता त्यांची निश्चिती केली आहे. ग्रंथ हे ह्या कामी मार्गदर्शक ठरले पुत्रप्राप्तीसाठी विशेषतः हिंदू स्त्रिया उत्सुक असतात. त्यासाठी उपचार व प्रयत्न करतात ही अेक गोष्टही

चिकित्सा सुलभ होण्याची महत्वाची वाब मला वाटली. कारण त्यामुळे चिकित्सा करून घेणारी व्यक्ति उत्सुकतेने, आतुरतेने भावनेने, आशेने वैद्याकडे येते हे चिकित्सा करणाऱ्या वैद्यास प्रोत्साहन देणारे साधनच ठरते. सुमारे तीनशे स्त्रियांवर पुस्वनविधीचा प्रयोग करून त्यावरून कांहीं निष्कर्ष काढले. त्यांच्या परिणामाचा तक्ताही पुढे देत आहे.

पुस्वन हा विधी पुत्रसंतती होण्यासाठी स्त्रीची मासिक पाळी चुकल्यानंतर व गर्भ व्यक्ततांग होण्यापूर्वी करावा असे ग्रंथकारांनी सांगितले आहे. वाग्भट तरी या पुस्वनविधीबद्दल इतके आत्मविश्वासप्रकृत व थोडेसे अहंमन्य विचार प्रगट करतो की, या विधीच्या परिणामाबद्दल कोणीही शंका घेऊ नये असे वाटते.

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात्कलली भवेत् ।

गर्भः पुस्वनान्पत्र पूर्वं व्यक्ते प्रयोजयेत् ॥

बा. ज्ञ. अ. १

गर्भ व्यक्त होण्याचे आधी अव्यक्त असतानांच पुस्वन—विधी करावा. व ह्या पुस्वनविधीच्या परिणामाबद्दल प्रशंसोद्गार काढताना म्हणतो की,

बली पुरुषकारो हि दैवमध्यतिवर्तते ।

पुरुषाची कर्तृत्वशक्ति प्रबल झाल्यास ती देवासही मागे टाकते (दैवी पुत्र संतती नसेल तरीही तो कर्तृत्वाने पुत्रप्राप्ती करून घेतो.) अर्थातच पुस्वनविधीने तो पुत्रप्राप्ती करून घेतो.

वाग्भटाचा इतका गाढ विश्वास ह्या विधीवर व ह्या विधीच्या परिणामावर असल्याचे दिसून येते आणि म्हणूनच ग्रंथाभ्यासाने ग्रंथोक्त अशा प्रकारच्या वचनाने चिकित्सक हा केवळ जिज्ञासा, गंमत म्हणून तरी अशा चिकित्सेस प्रवृत्त होतो. व हेच वचन गंमत म्हणून पुंसवन प्रयोग करण्यास उद्युक्त करणारे ठरले.

बृहत्रयी, अष्टांगसंग्रह, इत्यादि बहुतेक सर्व आयुर्वेदीय ग्रंथांतून वरीलप्रमाणेच पुंसवनविधीचा काळ सांगितलेला दिसून येतो, गर्भधारणा झाल्यावर गर्भ अव्यक्तांग असतांना म्हणजे गर्भाची अंगप्रत्यांगे व्यक्त झाली नसतात तेव्हां गर्भाची लिंगव्यक्ति (स्त्री, पुरुष) झालेली नसते. तेव्हा पुंसवनविधी करावा असे ग्रंथकारांचे म्हणणे आहे परंतु ह्या मध्ये निश्चित कोणत्या दिवशी पुंसवनविधी करावा याचा उल्लेख नाही. त्यामुळे चिकित्सक घोटाळ्यांत पडतो. ग्रंथकारानी सद्योगर्भधारणेची लक्षणे पुढील प्रमाणे सांगितली

लिंडगं तु सद्योगर्भाया योन्या बीजस्य सङ्ग्रहः ॥

तृप्तिर्गुरुत्वं स्फुरणं शुक्रास्त्राननुबन्धनम् ।

हृदयस्पदनं तन्द्रा तृङ्गलानिलोमहर्षणम् ॥

वा. शा. अ. १

सद्योगर्भिणि लक्षणे –

बीज ग्रहण करणे, तृप्ती (मैथुन तृप्ती) अधोदर, गुरुता, योनी स्फुरण, शुक्रास्त्रबन्धन हृदस्पदन (छातीत धडधडणे) तंद्रा, तहान, ग्लानी, रोमहर्षण (अंगावर रोमांच उभे राहणे)

वरीलप्रमाणे सद्योगृहितर्गर्भिणि लक्षणे ग्रंथकारांनी सांगितली असली व कांहीं बहुप्रसव अनुभवी स्त्रिया अशी लक्षणे सांगू शकत असल्या तरी सामान्यतः अनवधानामुळे अज्ञानामुळे, लज्जेने स्त्रिया गर्भधारणा काळ निश्चितपणे सांगू शकत नाहींत व चिकित्सकही विशेष प्रश्न करू शकत नाही. म्हणून ज्यांचा मासिक ऋतुस्त्राव नियमित असतो अशा स्त्रियांमध्ये मासिक पाळी चुकणे हे गर्भधारणेचे पुंसवनविधी करण्याकरिता अेक सामान्य लक्षण मानावे लागते. ज्यांची मासिक पाळी नियमित नसते अशा स्त्रियामध्ये बहुतेक पुंसवनविधीचा अपयोग होत नाही असा अनुभव आहे. कारण या स्त्रियांना दोन-अडीच महिन्यानंतर पुंसवनविधी करावा लागतो. यांच्यामध्ये गर्भ-धारणेची निश्चित कल्पना न आल्यामुळे कदाचित गर्भांग प्रत्यंग व्याक्तिनंतर तो योजला जातो. त्यामुळे पुत्रोत्पत्तीसाठी त्याचा अपयोग होत नाही असा लेखिकेचा अनुभव आहे.

पुंसवनविधीचा निश्चित काळ ठरवण्यासाठी मासिक पाळी चुकणे अेक लक्षण उपयुक्त आहे. तसेच योनि परीक्षणही उपयुक्त ठरते. कांहीं नाजूक स्त्रियांमध्ये दीड महिन्यातच दौहृद-डोहाळे सुरु होतात परंतु सर्वानाच दीड महिन्यात डोहाळे सुरु होतात असे नाही. गर्भइच्छाव्यक्ति किंवा गर्भपोषणद्रव्ये कमी पडणे यामुळे दौहृद निर्माण होत असतात. अर्थात गर्भवृद्धी हे दौहृदाचे कारण आहे. गर्भ व्यक्त होतो तसतसे दौहृद वाढतात. म्हणून दौहृद हे सद्योगर्भधारणेचे लक्षण असे मानता येत नाही व पुंसवनविधी हा गर्भव्यक्तिचे अगोदरच करावा लागतो. तरच त्याचा उपयोग होतो. त्यामुळे

दौहृद किंवा डोहाळे हे पुंसवनकाल निश्चित करण्याचे साधन होईल असे म्हणता येत नाही. योनिपरिक्षणाने मात्र दीड महिन्याने गर्भधारणा निश्चित कळू शकेल.

योनिपरिक्षण -

- १) योनिमार्दव, शौथिल्य, वैवर्ण्य
- २) गर्भशय ग्रीवा, मार्दव, अल्पस्त्रावयुक्त ग्रीमामुखसंकोच.
- ३) गर्भशयाचा आकार, प्रकृत आकारापेक्षा कांही मोठा

योनिपरीक्षणांत वरील लक्षणे दिसून आल्यास निश्चित गर्भधारणा निदान करावयास हरकत नाही. ह्यावरून पुंसवनविधीतील काल ठरवावा लागतो. साधारणपणे पाळी चुकल्यावर चौथ्या आठवड्यांत पुंसवनविधी केला असता तो निश्चितपणे उपयुक्त ठरतो. दीड महिन्यांत पुंसवनविधी केलेल्या दोन स्त्रियांमध्ये उपयोग झाला नाही असे आढळून आले. तसेच अडीच महिन्याने पुंसवनविधी केल्याचाही फायदा झाला नाही असे चारपाच स्त्रियांत आढळून आले. म्हणून पुंसवनविधी करण्याचा योग्य काल म्हणजे पहिल्या पाळीपासून पावणेदोन महिने किंवा पहिल्या पाळीपासून आठत्रा आठवडा किंवा पाळी चुकल्यावर चौथा आठवडा असा काल मी निश्चित केलेला आहे. व या कालांत केलेला पुंसवनविधी उपयुक्त ठरतो असे दिसून येते.

पुंसवनविधीचा काल याप्रमाणे निश्चित केल्यावर दिवसाच्या कोणत्या कालांत हा विधी करावयाचा ? किती करावयाचा व कशा प्रकारे करावयाचा हा प्रश्न उद्भवतो.

पुंसवनविधीच्या सर्व स्त्रियांत ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणे पोटातून कोणतेही औषध दिलेले नाही किंवा इतर मंत्रादि कोणताही तदंतरभूत विधी केला नाही. फक्त पुंसवनविधीमध्ये सांगितलेली औषधे नाकांत घालणे म्हणजे नस्य कर्म करणे अवढेच. या सर्व स्त्रियामध्ये अवलंबिले व म्हणूनच या पुंसवनविधीचा नस्य कर्मात अंतरभाव केला आहे. बाह्यरुग्ण विभागांत ह्या स्त्रियांवर केवळ पुंसवनविधी, नस्य केले.

आतांपर्यंत पुंसवनविधीचे उपचार केले ते सर्व सकाळी १। ते ११ पर्यंतच्या दरम्यान केले व ते बहुतेक यशस्वी झाले. अेक दोन नोकरी करणाऱ्या स्त्रिया परगांवाहून जवळच्या शेजारी गांवाहून – पुंसवनविधीसाठी आल्या वाहनांच्या गैरसोयीमुळे त्या दुपारी १ ते १। च्या सुमारास येत. मी त्यांना सर्वाप्रमाणेच उपचार केला पण त्या दोघीनाही मुलीच झाल्या !

कदाचित पुंसवनविधी पित्तकालांत योग्य नसेल असा ह्यावरून निष्कर्ष काढावा काय ? कारण बाकीच्या बहुतेक मध्ये तो फलदायी झाला. उशीरा पुंसवनविधी करणे अवढे अेकच कारण या दोघीत पुंसवनाचा उपयोग न होण्यास घडले असे मला आढळून आले. म्हणून कफकालांत सकाळचेवेळीं पुंसवनविधी करण्याचा काल निश्चित केला.

पुंसवनविधी किती दिवस करावा हे कोणत्याही ग्रंथात सांगितलेले आढळून आले नाही. म्हणून ग्रंथामधील नस्यविधी पाहिला व त्यावरुन पुंसवनविधीचा काळ अनुभवाने निश्चित केला. कारण पुंसवनविधी अेक नस्यचिकित्साच आहे म्हणून. नस्यविधीमधूनच व अनुभव घेऊन पुंसवनविधी किती दिवस केला असता फलदायी होतो हे ठरविले. नस्यविधीमध्ये ग्रंथकारांनी पुढीलप्रमाणे नस्यविधी काळ सांगितला आहे.

एकान्तरं वद्यन्तरं सप्ताहं वा पुनः पुनः ।

एकविश्वितरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ।

मारुतेनाभिभूतस्य वाऽत्यन्तं यस्य देहिनः ।

द्विकालं चापि दातव्यं नस्यं तस्य विजानता ॥

नस्य अेकदिवसाआड, दोन दिवसाआड असे घालावे किंवा नियमित सात दिवसपर्यंत घालावें; तेवढयाने गुण न वाटल्यास अेकवीस दिवस किंवा गुण येईपर्यंत रोज नस्य करावे. वाताचा जोर अधिक असल्यास दिवसांतून दोन वेळाही नस्य करावे.

वरील ग्रंथोक्त नस्यकाळाच्या अनुरोधाने प्रथम तीन दिवस पुंसवनाचे नस्य सकाळी जेवणाचे आधी अुजव्या नाकपुडींत घालीत असे. थोडासा अविश्वास निर्माण झाल्या-मुळे हल्ली सात दिवस रोज सकाळीं अेक वेळ पुंसवनाकरता नस्य करण्याचा परिपाठ ठेवला आहे व त्याचा परिणाम चांगला दिसून येतो.

पुंसवनासाठी नस्यविधीची मात्रा प्रमाण निश्चित करणे आवश्यक असते. कोणतेही द्रव्य नाकांत घातले तरी ते त्रास-

-दायक वाटते अगदी मधुर, द्रव्य, पाण्यासारखे व्यावहारिक-
-दृच्या नीरस द्रव्य जरी नाकांत घातले तरी ते डोळयास पाणी आणते, डोके जड करते. शिरःशूल उत्पन्न करते. म्हणून सहजरीत्या नाकांत औषध घालून घेण्यास कोणीही तयार होत नाही. अतिशय पुत्रेच्छा असणे, वैद्यावर अत्यंत विश्वास असणे कांहीं त्रास झाला तरी त्यावर उतार असल्याचा भरवसा स्त्रीला असणे, नस्यविधीने खात्रीने निदान शेकडा ९५ टक्के तरी उपयोग होईल याची चिकित्सा करून घेण्यास उमेद असणे, यावरच ही नस्यचिकित्सा सुलभतेने करणे अवलंबून असते. जसजसे नस्यचिकित्सेत यश येते तसतशा ह्या गोष्टी सुलभ होतात. पण प्रथम प्रथम नस्य द्रव्याची मात्रा अचूक ठरवणे मुळिकलीचे होते. ग्रंथोक्त दिलेल्या मात्रा हल्लीच्या काळांत चिकित्सकाला अेकदम कधीही वापरता येत नाहीत. त्यामुळे प्रथम प्रथम नस्याचा हीन योगच होत असे. परंतु त्यामुळे नस्यचिकित्सा करण्याचे धैर्य अुत्पन्न होते व मात्रा निश्चित करण्यासही सोपे जाते. पुंसवनविधीतील नस्याची मात्राही फार कमी सांगितलेली आहे. त्यामुळे कमी मात्रेचा नस्याचा विपरीत परिणाम कधीच झाला नाही. ग्रेथकारांनी पुंसवनविधीसाठी नस्याची मात्रा पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

त्रिश्चतुरो वा बिन्दून् दद्यादक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै,
च तान्ननिष्ठीवेत् ॥३२॥

सु. शा. अ. २

याप्रमाणे पुंसवनविधीसाठीं अगदी कमी मात्रेत म्हणजे नस्यौषधाचे तीन, चार बिंदू दक्षिण नासापुटांत टाकण्यास

सांगितले आहेत. कमी मात्रमुळे पुंसवनविधी करणे प्रथम—
—पासूनच सुलभतेने करतां आला तरीसुद्धा औषधी स्वरसाचे
आठ थेंब दक्षिण नासापुटांत टाकण्याने उत्तम अपयोग दिसून
येतो व वहुतेक स्त्रियांना अेवढचा मात्रेचा त्रास होत नाहीं.
क्वचित अेखाद्या स्त्रीला थोडासा त्रास झालेला आढळून येतो.
पण अशा स्त्रियांमध्ये नस्यौषधाची मात्रा कमी करण्यास
कांहीच हरकत नाही.

पुंसवनविधीच्या नस्यासाठीं औषधनिश्चिति

पुंसवनविधीसाठीं जी औषधे वापरावयाची ती ताजी
असावी लागतात. पुंसवनविधीच्या औषधाची मात्रा जरी कमी
लागत असली तरी ते रोज ताजे आणणे, वाटून त्याचा स्वरस
काढणे व नाकांत घालणे, ह्या गोष्टी सध्याच्या तयार बाजारी
औषधाच्या काळांत थोडे जिकीरीचे होते. तरीसुद्धांते अशक्य—
प्राय आहे असे मुळांच नाहीं. कारण पुंसवनविधीसाठीं लागणारी
वनस्पती अत्यंत साधी व सुलभप्राप्य असल्यामुळे ह्या गोष्टी
अडचणीच्या होत नाहीत. सुदैवाने शेठ सखाराम नेमचंद जैन
औषधालय, सोलापूर येथे अेका वेळेस तीन, तीन, चार, चार,
स्त्रिया पुंसवनविधी नस्य टाकून घेण्यासाठीं येतात व त्यांना
ताज्या वनस्पतीचा स्वरस पुरवणे सुलभ होते. त्यामुळेच ह्या
विधीवर हे लिखाण मी लिहू शकत आहे. ग्रंथांत पुंसवनविधी—
—साठीं अनेक वनस्पती सांगितल्या आहेत. त्या वहुतेक सर्व
वापरून कांहीं वनस्पती निश्चित अपयुक्त म्हणून ठरवल्या व
त्यांचाच उपयोग सुरु केला. ग्रंथोक्त पुंसवनविधीसाठी

सांगितलेल्या वनस्पती व वापरण्याची पद्धत पुढीलप्रमाणे
सांगितलेली आहे.

लब्धगर्भायाश्चैतेष्वहःसु लक्षणावटशुगडासहदे—
वाविश्वदेवानामामन्यतमं क्षीरेणभिषुत्य त्रिश्चतुरो
वा बिन्दून् दद्यादक्षिणे नासापुटे पुत्रकामायै, न च
तात्त्विष्ठीवेत् ॥३॥

सु. शा. अ. र.

लक्षणा, सहदेवी (पिवळचा फुलाची भांबुर्डी) वटशुंग, नाग—
—बला (तुपकडी) ह्यापैकीं कोणतीही अेक वनस्पती दुधांत
वाटून मुलगा व्हावा अशी इच्छा असेल तर स्त्रीच्या उजव्या
नाकपुडीत ह्या वनस्पतीच्या रसाचे तीन चार थेंब टाकावेत.

क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥
पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्वामे दुहितृवाञ्छया ।
पयसा लक्षणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥४१॥

सु. शा. अ. २

पांढऱ्या रिंगणीचे मूळ दूधांत वाटून पुत्रेच्छा असणाऱ्या
स्त्रीने उजव्या नाकपुडीत व कन्येची इच्छा असणाऱ्या स्त्रीने
डाव्या नाकपुडीत घालावे.

तद्यथा लक्षणावटशृङ्ग सहदेवा विश्वदेवानामन्यतमां
त्रिरेभिषुत्य क्षीरोश्चतुरो वा बिन्दून्दक्षिणे नासापुटे स्वयमा—
—सिञ्चेत्पिचुना वामे तु दुहितृकामा । न चैतान् निष्ठीवेत्
तथा पुण्योदधृतायाः श्वेतबृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् ।

तद्वच्चोत्पलपत्रं कुमुदपत्रं लक्षणामूलं वटशृङ्गाणि चाष्टौ च
नावयेत् ॥

अ. ह. शा. अ २

लक्षणा, वटशृङ्ग, सहदेवी, नागबला या दोन, तीन किंवा सर्वच वनस्पती दुधामध्ये वाटून त्याचे तीन चार थेंब पुत्रेच्छा असलेल्या स्त्रीने दक्षिण नासापुटांत टाकावे व कन्येच्छा असेल तर वामनासापुटांत टाकावेत. ते घशांत आल्यास थुंकू नयेत. त्याचप्रमाणे उत्पल (निळे कमळ) कुमुदपत्र (लाल कमळ), लक्षणा मूळ, वटशृङ्ग ह्याही वनस्पती दुधांत वाटून त्यांचे ३४ थेंब जरुरीप्रमाणे उजव्या अगर डाव्या नाकपुडीत घालावेत.

याप्रमाणे ग्रंथकारांनी लक्षणा, वटशृङ्ग, सहदेवी, नाग-बला, कोरांटी, उत्पल, कुमुद या वनस्पती मुख्यतः दुधामध्ये वाटून पुंसवनविधीसाठी नस्य म्हणून वापरण्यास सांगितल्या आहेत. लक्षणा, पांढरी रिंगणी मूळ मिळणे शक्य असते व बाकीच्याही वनस्पती मिळणे अवघड ज्ञाले नाही. सहजगत्या ह्या वनस्पती मिळाल्या. परंतु व्यवहारदृष्ट्या सहज कोणालाही मिळू शकणारी, कमी खर्चाची, जास्तीत जास्त उपयोगाची, कमीत कमी त्रास होणारी अशी वनस्पती म्हणून वटशृङ्गाचाच उपयोग होतो. उपयोगाचे दृष्टीनेही ग्रंथोक्त सर्व वनस्पतीत ती सर्वोत्तम आहे असे आढळून आले. म्हणून पुंसवनासाठी तिचाच उपयोग मी करते. दुसरे असें की, ग्रंथकारांनी या वनस्पती दुधांत वाटून नाकांत पिळावयास सांगितल्या आहेत. प्रथम कांहीं स्त्रियांवर गोदुग्धांत वनस्पती वाटून त्याचा रस पिळला पण नंतर पाण्यातच वनस्पती

वाटून त्याचे थेंब दक्षिण नासापुटांत टाकण्याचा प्रघात सुरु केला व त्याचा उपयोगही चांगला झाला.

वरील ग्रंथोक्त श्लौकांतून आणली अेक विचारार्ह प्रश्न आपल्यापुढे येतो. तो म्हणजे वाम नासापुटांत हेच नस्य केले असतां कन्या होते. कन्येची इच्छा करून हा नस्यविधी करणाऱ्या स्त्रिया आपल्याकडे तरी फारच क्वचित. अेवढेच काय पण या नस्यविधीचे नांवसुद्धा पुंसवनविधी असे पुत्र-निर्मिति अनुरोधाने दिल्याचे दिसून येते. यावरून बहुतेक पुत्रेच्छेनेच हा विधी केला जातो, केला जात असे. असे या नस्यविधीच्या नांवावरून ध्वनित होते. परंतु सुदैवानें पुंसवनविधी केलेल्या ३०० स्त्रियांमध्ये दोन मुशिक्षित (ग्रंथयुअेट) स्त्रिया कन्येच्छेने हा नस्यविधी करून धेण्यासाठीं ओल्या. त्यातील अेका स्त्रीला या नस्यचिकित्सेचा अुपयोग झाला व मुलगी झाली. अर्थातच कन्येच्छा असणाऱ्या स्त्रिया व त्याच्यावरंवरे प्रयोग हे अगदोंच अल्प झाल्यामुळे त्यावर निश्चित निष्कर्ष काढणे धाष्टर्याचे होईल. परंतु या दोन स्त्रियामधील ज्या स्त्रीला या चिकित्सेचा उपयोग झाला तिला पहिले सहा मुलगे होते व त्यानंतर मुलगी चिकित्साप्रयोगाने झाल्याचे दिसून आले. असो हिंदुस्थानांत तरी या प्रकारे कन्येच्छेने नस्यचिकित्सा करणाऱ्या स्त्रिया भरपूर मिळू शकणार नाहींत असा माझा समज आहे. परंतु शास्त्रीय संशोधनासाठी हा अेक अत्यंत जिज्ञासेचा विषय आहे अेवढे खास.

नस्यविधी कसा करावा ?

अथोत्तानजुदेहस्थ पाणिपादे प्रसारिते ।
 किंचिदुन्नतपादस्य किंचिन्मूर्धनि नमिते ॥१८॥
 नासापुटं विधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
 उष्णांबुतप्तं भैषज्यं प्रनाडचा पिचुनाऽथवा ॥१९॥
 वा. सू. अ. २०

ज्याला नस्य द्यावयाचे त्याला अेका टेबलावर सरळ उताणे निजवावे. हातगाय पसरावेत, डोके थोडे टेबलाच्या कडेच्या खाली करावे. पाळीपाळीने अेक नाकपुडी बंद करून ऊन पाण्याने तापलेले नस्याचे औषध नळीने – इँपरने – प्रनाडीनें अथवा कापसाच्या बोळ्याने नाकांत सोडावे. इतर नस्यविधीत दोन्ही नाकपुड्यांत आळीपाळीने नस्यऔषध टाकावे लागते. पुंसवनविधीमध्ये पुत्रेच्छा असल्यास नस्याचे औषध फक्त उजव्या नाकपुडीत टाकावे लागते व कन्येच्छा असेल तर फक्त डाव्या नाकपुडीत नस्यौषध टाकावे लागते.

नस्य किती वेळ ठेवावे ?

अस्यौषध नाकांत घातल्यावर लगेच उठू नये. ते शिरस्थानांत जाण्यास थोडा वेळ लागतो. ग्रंथकारांनी शंभर आकडे मोजेपर्यंत म्हणजे साधारणतः दीड मिनिट अवनतशिर असे सरळ पडून रहावे असे सांगितले आहे.

नस्यान्ते वाकूशतं तिष्ठेदुत्तानः ।

वा. सू. अ. २०

पुंसवननस्य केल्यावरही शंभर अंक मोजेपर्यंत स्त्रियांना सरळ अुताणे अवनतशीर असे आम्ही निजवतो. लवकर अुठण्याची जर घाई केली तर नस्याचे औषध नाकावाटे तसेच परत येते किवा घशांत उतरते व त्याचा कांही अुपयोग होत नाही. नस्याचे औषध गरम पाण्यांत ठेवून कोमट करून घेण्यास सांगितले आहे. पण पुंसवनासाठीं लागाणारे नस्याचे औषध गरम करू नये. थंडच वापरावे.

नस्यविधीनंतर कंठशुद्ध्यर्थ कोमट पाण्याच्या गुळण्या कराव्यात.

— — — धारयेत्ततः ॥२२॥

धूमं पीत्वा कवोणांबुकवलान् कण्ठशुद्धये ॥

वा. सू. अ. २०

नस्याचे औषध कांही वेळा घशांत येते त्यामुळे घसा खवखवतो, दुखतो. म्हणून नस्य विधीनंतर कोमट पाण्याने गुळण्या करून टाकाव्यात म्हणजे कांहीं त्रास न होता घसा साफ राहतो.

पुंसवनविधीमध्ये कित्येक वेळां स्त्रियांचे अेका बाजूचे (उजव्या बाजूचे) डोके, कपाळ, भिवया, दुखतात. यामध्ये नस्यौषध थंड घालावे लागते. त्यामुळे अशी लक्षणे अुत्पन्न होतात. अशावेळी नस्यविधीनंतर हा भाग म्हणजेच कपाळ भिवया वर्गे हळूं हळूं थोडासा शेकावा म्हणजे त्रास नाहीसा होतो.

पुंसवनविधीच्या नस्यासाठीं येणाऱ्या स्त्रियांता जरी नस्य देण्याच्या आधी स्नेहस्वेदादि कर्म करावयाची नसली तरी मलोत्सर्गादि अवश्य क्रिया नस्याचे पूर्वी करावयास सांगाव्यात. पडसे, खोकला, शिरःशूल, अजीर्ण, नेत्राभिष्यंद (डोळे येणे) इत्यादि विकार असताना पुंसवनविधीचे नस्य करू नये. कारण अशावेळी औषध व्यवस्थितपणे शिरस्थानात जात नाही व गेले तरी रोगलक्षणे वाढवते.

हा नस्यविधी ज्ञात्यानंतर दही इत्यादि अभिष्यंदी पदार्थाचे सेवन करू नये. धूळ, घूर, स्नेह, ऊन, मद्य, अतिद्रव पदार्थ पिणे, डोळ्यावरून अभ्यंग स्नान करणे, वाहनातून फार प्रवास करणे, राग व शोक वगैरे मानसिक विकार वर्जय करण्यास सांगावेत.

दत्तेपि पुनरपि संस्वेद्यगलकपोलादीन्, धूममासेवेत,
भोजयेच्चैनमनभिषन्दि, ततोऽस्याचारिकमादिशेत्, रजोधम-
-स्नेहातपमद्यद्रवपानशिरःस्नानातियान त्रोधादीनि च
परिहरेत् ॥

सु. चि. अ. ४०

कांही स्त्रिया अत्यंत भित्र्या व नाजूक असतात, त्यांना नस्यौषध घातल्यावर औषध झोंबते, चक्कर येते, डोळे दुखते अशा योग्यांना प्रथमपासून धीर द्यावा व बेताबेताने औषध नाकांत सोडावे, पुंसवनविधीत नस्यौषधाच्या अतियोगाने त्रास ज्ञात्याचा अनुभव (ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणे मूळ्यां इत्यादि)

आला नाही. डोके दुखणे, डोके जड होणे, पडसे येणे, नाक बंद होणे, घशात खवखवणे अशा किरकोळ तकारी स्त्री करते. त्यावर मागे सांगितल्याप्रमाणे उपचार केले म्हणजे बरे वाटते. पुंसवनविधीचे नस्य करीत असताना ज्यांना वर सांगितल्या-प्रमाणे वारंवार त्रास होतो त्यांना त्या विधीचा बहुधा उपयोग होत नाही. पुढील अनुभवावरून हे लक्षांत येईल.

अेक शिक्षिका. वय १९. प्रथमगर्भिणी. पावणेदोन महिन्यानंतर पुंसवनविधीकरतां रोज अेस. टी. ने दुपारी १ वाजतां फरांवाहन येत असे. उन्हातून येणे, पित्ताची वेळ, नस्यविधीनत्रर पुन्हा अेस. टी. ने अन्हातून, धुराळ्यातून वाज्यातून प्रवास करणे असे रोज सात दिवस पुंसवनविधी-करतां केले. त्यामुळे तिची सारखी पुढीलप्रमाणे तकार असे-डोके दुखते, घसा खवखवतो, शिका येतात, पडसे नाक बंद होणे इत्यादि. अेक दोन दिवस औषध शिरस्थानांत गेले पण पुढे नस्यानंतर योग्यकाळ (आकडे मोजेपर्यंत) निजबून ठेवू-नही औषध घशातच येई किंवा नाकातून बाहेर पडे याचा अर्थ औषधाचा शिरस्थानांत जाण्याचा मार्ग ऊन, वारा, धूळ, वाहनाने रोज प्रवास करणे इत्यादि अपथ्यकारक विहाराने शोथयुक्त ज्ञाला व त्यामुळे नस्यौषध नंतर शिरस्थानांत गेले नाही. याचा परिणाम पुंसवनविधीचा अुपयोग न होता मुलगी झाली. असा, रुण इतिहास सांगण्याचा हेतू अेवढाच कीं, ग्रंथीकृत वचनाचा अभ्यास व रुणांचे प्रात्यक्षिक ह्या अनुरोधानं व्यंदिक व्यवहार व्यवसायाची वाटचाल सुरळीत योग्यरितीने व प्रगतीपर होते.

आतापर्यंत पुंसवनविधीच्या प्रकाराचा नस्यविधी कीं, यामुळे नस्यविधी करण्यास प्रोत्साहन मिळाले तो यथामति, यथाशक्ति सांगितला. यानंतर पुंसवनविधीतील कांही महत्वाच्या रुण हकीकती सांगून पुढे त्यांचा तक्ता देत आहे. हेतु हा कीं, ह्या विधीच्या परिणामाची योग्य कल्पना यावी.

१) स्त्री. वय २८. श्रीमान, सुशिक्षित. प्रथम दीड वर्षाच्या अंतराने सहा मुली ज्ञाल्या. सातव्या खेपेस पाळणा लांबवण्यासाठीं औषधाकरितां आल्या. परंतु यावेळी १० महिन्यांचे मूल असतानाच पाळी चुकली. म्हणजे औषध घेण्यास सवडच मिळाली नाही. वाईस प्रत्येक प्रसूतीच्या वेळेस सूज येई, रक्तस्त्राव अतिशय होई, रक्त भरावे लागे. म्हणून गर्भपात करणे शक्य नव्हते. अशावेळी आयुर्वेद औषधावर विश्वास नव्हता. तरीही गर्भ राहिला. मग मुलगी नको. पुंसवनविधी करून पहावा. मुलगा ज्ञाल्यास बरे. असा विचार करून पुंसवनविधी करून घेतला. नंतर कांही दिवस दौर्बल्य म्हणून औषधही घेतले. परिणाम मुलगा ज्ञाला. संबंध गरोदर-पणात सूज आली नाही. प्रसूतीचे वेळी रक्तस्त्राव अतिप्रमाणांत ज्ञाला नाही त्यामुळे मुले बंद होण्याचे ऑपरेशन करतां आले व ऑपरेशननंतरही रक्त भरावे लागले नाही.

२) स्त्री वय २७, श्रीमंत, सुशिक्षित. प्रथम पांच मुली व एक गर्भपात ज्ञाला, तो गर्भही मुलीचाच होता. आयुर्वेद चिकित्सेवर विशेष विश्वास नाही. परंतु मुलींना कटाळून पहावे तरी काय आहे? या दृष्टीने पुंसवनविधी करून घेण्या-साठी आल्या. परिणाम मुलगा ज्ञाला.

३) स्त्री. वय २५. पूर्वीची अपत्ये १ मुलगा, दोन मुली. वाईस तमकश्वासाची अतिशय पीडा होती. अतिदुर्बला. अेक मुलगा ज्ञाल्यास संतती बंद होण्याचे शस्त्रकर्म करावयाचे म्हणून पुंसवनविधीसाठी आल्या. विधी अुपयुक्त ठरला. मुलगा होअनु शस्त्रकर्म अुत्तम ज्ञाले.

वरीलप्रमाणेच अनेक स्त्रियांना या नस्यकर्मने पुंसवन-विधीचा उपयोग ज्ञाला. संपूर्ण नस्यविधी ज्ञाल्यानंतर पुंसवनांतील नस्य द्रव्याचे कसे कार्य होते याचा विचार करू. गरीब, श्रीमंत, सबल, दुर्बल तरुण, प्रौढ अशा अनेक स्त्रियांवर याचे प्रयोग केले. पुढील तक्त्यावरून त्याच्या परिणामांची कल्पना येईल. सर्वच्या सर्व स्त्रियांची नोंद पुढील तक्त्यामध्ये नाही तर कांही विशेष केसेसच त्यामध्ये उल्लेखिलेल्या आहेत.

पुंसवनासाठीं जो नस्यविधी सांगितला आहे त्यातील द्रव्ये वटशुंग, लक्षणा इत्यादि जी आहेत ती मुलाकरितां व मुलीकरितां वेगवेगाळी अशी सांगितली नाहींत. तर तेच द्रव्य फक्त त्याच्या कार्याचे क्षेत्र शिरःस्थानाचा उजवा भाग व डावा भाग असे बदलले म्हणजे अनुक्रमे मुलगा व मुलगी होण्याचे कार्य घडते. द्रव्य हे शिरःस्थानातील पिटयुटरी ग्लॅडवर कार्य करणारे आहे काय? व त्याच्याही उजव्या अगर डाव्या भागावर कार्य ज्ञाल्यास त्याचा परिणाम गर्भशयावर होतो व गर्भलिंग इच्छेनरुप होते असे वाटते. पुंसवनविधीनंतर विशेषतः पित्तप्रकृतीच्या नाजूक स्त्रिया उजव्या बाजूची भिवअी, कपाळ व उजव्या कानाच्या वरच्या मागच्या भागापर्यंत औषध गेल्याचे सांगतात. यांच्यामध्ये तीन चार महिन्याने उदरपरीक्षण केल्यास

गर्भाशयवृद्धी दक्षिण कुशीकडे आलेली दिसते. ग्रंथांत सांगितल्याप्रमाणे दक्षिणनेत्र किंचित दुसऱ्यापेक्षां मोठा दिसतो.

कफ प्रकृतिच्या स्त्रियामध्ये विशेषतः डोके जड होणे, दुखणे ही लक्षणे होतात. नस्य करीत असताना मागे सांगित-ल्याप्रमाणे योग्य खबरदारी घेतल्यास त्रास होत नाही.

पुष्कळ स्त्रिया अशी शंका घेतात कीं, अुपचाराने मुद्दाम नस्य घेऊन जर मुलगा झाला तर त्यामध्ये कांही व्यंग निर्माण होईल काय ? परंतु तसे कोणतेही व्यंग आतापर्यंतच्या मुला-मध्ये दिसून आले नाही. शास्त्रीयदृष्टच्या व्यंग निर्माण होण्याचे कांहीं कारणच नाहीं.

कांहीं काहीं ठिकाणीं ग्रंथामध्ये पुंसवनविधीची द्रव्ये दुधांत वाटून नाकाने प्यावीत असे लिहिले आढळून येते. परंतु पिण्याची औषधे व नस्याची औषधे वेगळी आहेत त्यांच्या मात्राही भिन्न आहेत. यावरून पुंसवनविधीचे नस्यकार्य शिरःस्थानावरच अपेक्षित आहे. प्रत्यक्षज्ञानही याच विधानास पुष्टी देते असे दिसून येईल.

पुंसवनविधी अवढा सविस्तर सांगण्याचे कारण हा विधी अद्याप कोणत्याही वैद्यकपद्धतीत करीत नाहीत. इतर वैद्यक व्यवसायिकांना व सामान्य लोकांना तो अगदीं नवीन चिकित्सा प्रकार आहे. आयुर्वेदीय वैद्यक व्यवसायिकांनाही फक्त ग्रंथा मधूनच या विधीची माहिती आहे. कोणीही आतापर्यंत त्याचे बहूलचे अनुभव प्रसिद्ध केलेले नाहीत. म्हणून आयुर्वेदांतील

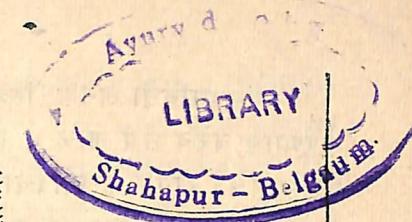
अेका लुत्प्राय चिकित्सेकडे जनतेचे व व्यावसायिकांचे लक्ष वेधून त्याचा उपयोग व्हावा. तसेच वैद्यक व्यावसायिकांना जर जिज्ञासा निर्माण झाली तर या चिकित्सा प्रकारचे आणखीही वर्धन, पोषण होईल या हेतूनेच हा उपक्रम केला आहे.

वरील पुंसवनविधी जेवढ्या स्त्रियांवर केला त्यांना फक्त वर सांगितल्याप्रमाणे नाकांत औषध घालण्याचा प्रयोग केला. इतर ज्या गोष्टी ग्रंथामध्ये पुंसवनविधीत सांगितल्या आहेत त्यापैकी कांहीही केले नाहीं. पुंसवनविधीमध्ये कांहीं वनस्पती पोटांतून देण्यास सांगितले आहे. पुरुषाकृती धारांच्या विशेषतः सोन्याच्या, चांदीच्या देवांच्या मूर्तीं दुधांत ठेवून ते दूध स्त्रीला पिण्यास द्यावे असेही सांगितले आहे. मंत्रोपचारही सांगितला आहे. यापैकी एकही गोष्टीचा मी अवलंब केला नाहीं. फक्त सात दिवस सकाळी स्त्रीच्या दक्षिणनासापुटांत नस्यौषधीचे आठ थेंब घालावयाचे एवढाच पुंसवनविधीं केला व त्याचे परिणाम वरीलप्रमाणे दिसून आले. म्हणूनच या विधीचा नस्यचिकित्सेत मी अंतर्भाव केला.

पुंसवनविधीमुळे नस्यौषध हे गर्भाशय व गर्भाशय-उपांगावर कार्य करते असे वाटल्यावरून योनिगत अतिरक्त-स्त्रावावर दूर्वास्वरसाचे नस्य केले. त्याचाही एक दोन स्त्रियांवर परिणाम चांगला वाटला. परंतु निश्चितीं येण्यासाठीं जास्त रुण घ्यावयाचे आहेत. इतरही गर्भाशय विकारांवर निरनिराळया नस्यांचा उपयोग केला. परंतु त्यांचे निष्कर्ष अद्याप काढले नाहींत.

अ. नं.	वय	पूर्व संतारी मुले	खेप मुले	उपचार काल	परिणाम
१२७	-	६	७	७	मुलगा शाला बाईस दमा (तमकश्वास) होता. अति दुर्बल होती.
२३०	२	२	२	७	मुलगा शाला बाईस दमा (तमकश्वास) होता. अति दुर्बल होती.
३२४	-	३	२	७	मुलगा शाला १९वर्ष मूल नवहोते, दोनदा क्युरोटिन. व्हेन्टल सरपे- नेशनचे आँपरेशन झाले होते. तरीही मूल झाले नाही.
४३४	-	-	२	३	मुलगा शाला आयुर्वेदिय चिकित्सेन पाळी चुकल्यावर १।।। महिन्याते पुस्वतनविधी केला. मुलगा शाला व पुढे २ मुले व १ मुलगी झाली.
५२७	-	-	३	७	मुलगा शाला लग्नाला ९ वर्ष झाली. मूल नवहोते. दोनदा क्युरोटिन झाले. आयुर्वेदिय चिकित्सेन पाळी चुकल्यावर पुस्वतन-विधी केला (१।।। महिन्याती) मुलगा शाला.
६३०	१५८	-	२	२	मुलगा शाला लग्नानंतर २ वर्षांनी एक अकाल प्रसव झाला त्यानंतर ९ वर्ष असेक उपाय कलनही मूल झाले नाही. आयुर्वेदिय उपचाराते पाळी चुकल्यावर १।।। महिन्याते पुस्वतनविधी केला. मुलगा शाला.
७३७	२	-	१	४	मुलगा शाला ।

अ. नं.	वय	पूर्व संतारी मुले	खेप मुले	उपचार काल	परिणाम
८३०	१	२	२	४	मुलगा शाला मुलगा शाला संतारी बंद होण्याचे औंपरेशन करावयाचे होते. पुस्वतनविधी केला. मुलगा शाला.
९२७	-	४	२	५	मुलगा शाला संतारी बंद होण्याचे औंपरेशन केले.
१०२५	-	२	२	७	मुलगा शाला अर्डिला पांच मूलेच झाल्या मुलगा नाही. म्हणून या वाईस दुसऱ्या खेपेस पुस्वतनविधी २ महिन्यानंतर झाला. मुलगी झाली.
११२२	-	२	५	८	मुलगा शाला परंतु पुस्वतनविधी २ गर्भपात झाले या खेपेलाही गर्भ धारणा आर्थ्यावर विधीने रक्तस्थावरी परागावाहन येणे आणले. पुस्वतनविधीने बंद होण्याचे औंपरेशन केले.
१२२५	-	-	२	८	मुलगा शाला ७ व्या आठवड्यांत परागावाहन येणे आणले. मुलगा शाला.
१३२२	-	-	२	८	मुलगा शाला संतारी बंद होण्याचे औंपरेशन केले.
१४२२	-	-	२	८	मुलगा शाला संतारी बंद होण्याचे औंपरेशन केले.
१५२९	-	-	२	८	मुलगा शाला अकाल प्रसव झाला.
१६२५	-	-	३	८	मुलगा शाला १।।। महिन्याते पुस्वतन-विधी केला.
१७२५	-	-	३	८	मुलगा शाला
१८२५	-	-	३	८	मुलगी शाला

पुंसवनविधी अनेक स्त्रियांवर केल्यामुळे नस्यचिकित्सा करण्यास वरेच धैर्य आले व ग्रंथोक्त नस्ये, नस्यप्रकार, नस्य-चिकित्सेचे रोगी इत्यादिचा अभ्यास करून निरनिराळचा रोगांमध्ये निरनिराळचा नस्य प्रकाराचा अुपयोग करण्याचे ठरविले. प्रथम प्रथम निश्पद्रवी शमन नस्याने बरे होणारे रोग पाहिले व त्यांचा ग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपयोग होतो हे अजमावले व मग निरनिराळचा रोगांवर त्याचा अुपयोग केला.

औषधमौषधसिद्धो वा स्नेहो नासिहास्यां दीपत इति नस्यम् ।
सु. चि. अ. ००

अेकेरी औषधे किंवा औषध सिद्ध स्नेह नाकांतू न देणे याला नस्य म्हणतात. अेकेरी औषधामध्ये औषधी द्रव्यांचे घनद्रव्ये, द्रवद्रव्ये व वायुरुपद्रव्ये असे सर्व प्रकार येतील. घनऔषधी द्रव्याचे स्वरस, कल्प, कवाथ, चूर्णे इत्यादि प्रकार येतील. तसेच एका किंवा अनेक औषधी द्रव्यांनी सिद्ध केलेले स्नेह यामध्ये घृते, सिद्ध तैले, वसा, मज्जा यांचा अंतर्भव होईल. नस्य विधीमध्ये घन व द्रव द्रव्यांचा विचार विस्तृतपणे दिलेला आहे व वायुरुप द्रव्यांचा विचार स्वतंत्रपणे धूमविर्बामध्ये केला आहे. धूमविधी हा ही एक नस्याचा प्रकार आहे. याचे कार्यही शिरःस्नानावरच घडते. शिवाय धूमाचे कार्य उरःस्थानावर फुफ्फुसावर, कंठस्थानावर घडते परंतु ह्या नस्याची औषधी द्रव्ये वेगळी, हे नस्य घेण्याचा प्रकार विधी वेगळा आहे. म्हणून हा विधीच आयुर्वेदानें स्वतंत्रपणे सांगितला आहे. नस्यविधी हा उताणे निजून करावयाचा आहे तर धूमविधी हा बसून करावयाचा आहे. म्हणून नस्यविधीची थोडी व्यापक व्याख्या करावयाची म्हणजे -

“ जे द्रव्य - घन, द्रव, वायुरुप द्रव्य - नासिकाद्वारे शिरःस्थानांत जाखून शोधन शमनादी कार्य करते व रोगप्रशमन करते किंवा स्वास्थ्यरक्षणार्थ अुपयोगी पडते ते नस्यद्रव्य होय व ती द्रव्ये शिरःस्थानांत नासिकाद्वारे घालण्याच्या विध स नस्यविधी म्हणतात. ”

नस्यविधीचा ग्रंथोक्त विचार मार्गदर्शनपर टेवून प्रत्यक्ष वैद्यक व्यवहारदृष्टीने थोडा विचार करू व नंतर त्या अनुरोधाने निरनिराळचा रोगावरील त्याचे प्रयोग परिणाम याचा विचार करू.

वर दिल्याप्रमाणे नस्यद्रव्यांचा व्यवहारांत वापर करतांना द्रव्यस्वरूप भेदानें, द्रव्यकार्य भेदाने व मात्राभेदानें त्यांचे निरनिराळे वर्गीकरण करावयास पाहिजे म्हणजे ते व्यवहार-मुलभ होईल. पूर्वाचार्यानीही याच दृष्टीने नस्याचे प्रकार सांगितलेले दिसून येतील.

तद्द्विविधं शिरोविरेचनं, स्नेहनं च । तद्द्विविधमपि पञ्चधा । तद्यथा - नस्यं, शिरोविरेचनं, प्रतिमर्शो, अवपीडः, प्रधमनं च । तेषु नस्यं प्रधानम् शिरोविरेचनं च; नस्यविकल्पः प्रतिमर्शः । शिरोविरेचनविकल्पोऽवपीडः प्रधमनं च; ततो नस्यशब्दः पञ्चधा नियमितः ।

सु. चि. अ, ४०

नस्य मुख्यतः दोन प्रकारचे - कार्यभेदाने नस्याचे प्रथम दोन प्रकार पडतात. ते म्हणजे १) शिरोविरेचन २) स्नेहन

ह्या दोन्हीचेही पुन्हां पांच प्रकार सांगितले आहेत. ते म्हणजे नस्य, शिरोविरेचन, प्रतिमर्श, अवपीड, व प्रधमन हे होत. अवपीडन व प्रधमन हे दोन शिरोविरेचनाचेच प्रकार आहेत. द्रव्य स्वरूप भेदाने व विधी भेदाने शिरोविरेचन नस्याचे हे दोन प्रकार सांगितले आहेत. यांचे कार्य अेकच म्हणजे शिरोविरेचन कार्य होय. द्रवास्वरूपभेदानें हे प्रकार पडले आहेत याचा अर्थ अवपीडक नस्याची द्रव्यं ओली अगर सुकी असतील त्यांचा रोग, प्रकृति, बलभेदाने पाण्यात, दूधांत, ऊसाच्या रसांत किवा ओली असल्यास नुकत्याच द्रव्यांचा कल्प करून तो फडक्यांत घेवून त्याचे थेंब नाकांत घालणे (पिळणे) याचे कार्य शिरोविरेचन करणे, कफविरेचन करणे हे आहे. बलवान माणसाचा, बलवान रोग असेल त्याला नुसत्या द्रव्याच्या कल्काचे किवा द्रव्यं पाण्यांत वाटून कल्क करून त्याचे थेंब नाकांत टाकावेत. परंतु अशक्त माणसे, रक्तपित्तासारखा रोग यामध्ये अवपीडन नस्याची द्रव्यं साखर, अुसाचा रस, दूध, तूप किवा मांसरस यावरोवर घालावीत. अशक्त, कुश, भिंत्रे व नाजूक स्त्रिया यांच्या मस्तकशुद्धीसाठी शिरोविरेचन-कारक स्नेह नाकांत घालावा.

अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिष्टद्वसर्पदष्ट वि संज्ञेभ्यो दद्याच्छिरो विरेचन द्रव्याणामन्यतममवपिष्यावपीडयच, शकरेअुरस- क्षीरघृतमांसरसानामन्यतमः क्षीणाना शोणितपित्ते च विदध्यात् ।

कृशदुबंलभीरुणां सुकुमारस्य योविताम् ।

शृताः स्नेहाः शिरः शुद्धैय कल्कस्तेभ्यो यथा हितः ।
स. च. अ. ४०

शिरोविरेचन नस्य कित्येक प्रसंगी-मूर्च्छा, सर्पदंश इत्यादि प्रसंगी वापरण्यास सांगितला आहे.

प्रधमन नस्याचे द्रव्यस्वरूप म्हणजे चूर्ण. हे सूक्ष्म चूर्ण नळीनें रोग्याचे नाकांत फुंकावे लागते. प्रधमन नस्य मनोविकार अपस्मार इत्यादि व मस्तकांतील कृमी, विषरोगांवर याचा उपयोग करावा. हे चूर्ण प्रत्यक्ष फुंकण्याच्या क्रियेने मस्तकांत जात नाही. परंतु याच्या उग्रगंधाचा विशेषतः शिरस्थानावर परिणाम होतो. उदा. फकरे आले असतां कांही औषधे हुंगावयास दिल्यास मनुष्य शुद्धीवर येतो. आम्ही अशा अवस्थेत वचाचूर्ण प्रधमन करतो. याचाही परिणाम हाच आहे. प्रधमन द्रव्याचा कटूरस, उग्रगंध, उष्णवीर्य याचा परिणाम होतो. शिरस्थानावर विशेषतः यामधील उडणाऱ्या वायुरूप द्रवाचेच कार्य होते.

चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णप्रधमेत् ।

योगरत्नाकरांनी सर्व वातकफजन्य मस्तकपीडेसाठी कठीचा चुना व नवसागर यांचे चूर्ण ओढावे असे सांगितले आहे. हल्ली अमोनिया हे द्रव्य हुंगण्यास देतात. त्याचप्रमाणे वरील दोन्ही द्रव्यातून (चुना + नवसागर = अमोनिया) अमोनिया वायु निघतो व त्याचे कार्य शिरस्थानावर होते. अर्थात हल्ली द्रव्यस्वरूप वेगले (वायुरूप) केले आहे व ते वापरण्याचा विधी फुंकण्या ऐवजी (प्रधमनाऔवजी) हुंगवणे हा आहे. कार्य तेच रोगधन आहे. कांदा हुंगवणे ह्यानेही हीच क्रिया घडत असते.

नस्येन कलिकाचूर्णं नवसागरजं रजः ।
वातश्लेषमभवां पीडां शिरसो हन्ति सर्वदा ॥४॥
योगरत्नाकर शिरोरोग च.

या प्रधमन नस्यचिकित्सेत वचा, कांदा, सुठ, वर दिलेला चुना नवसागर मिश्रण इ. अनेक द्रव्ये येतात. वर सांगितल्या-प्रमाणे नासिकास्थानावर व शिरःस्थानावर वातकफनाशक कार्य करून फेफेरे इत्यादि रोगातील मूर्च्छा नाहीशी करते.

वाग्भटाने नस्याचे प्रमुख तीन प्रकारच केले आहेत.
विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधार्षि तत् ।

वा. श. अ. ३०

१) विरेचन (शिरोविरेचन), २) बृंहण व ३) शमन हे ते तीन प्रकार होत. विरेचन नस्याचे प्रधमन व अवपीड असे भेद व स्नेहनस्याचे मर्शं व प्रतिमर्शं असे भेद केले आहेत अकंदरीत सूत्रबद्ध स्वरूपाने नस्यचिकित्सा पुढीलप्रमाणे समजून घेता येईल.

नस्य (सुश्रुतोक्त)

कार्यभेदाने

	स्नेहन	शिरोविरेचन	
नस्य	मर्शं	प्रतिमर्शं	अवपीडक
			प्रधमन

नस्य (वाग्भटोक्त)

बृंहण विरेचन शमन

या तिन्हीचेही मात्राभेदाने पुन्हा मर्शं व प्रतिमर्शं असे दोन भेद केले आहेत. ते प्रत्येकाचे स्वतंत्र आहेत.

नस्यविधी कसा करावयाचा हे पूर्वी सांगितलेच आहे. परंतु नस्यविधीसाठी सामग्री, निरनिराळचा नस्यांच्या मात्रा व त्याबद्दल ग्रंथांची मते यांचा विचार व सद्यःपरिस्थितीत कोणत्या मात्राचा व सामग्रीचा उपयोग करावा याबद्दलचा उहापोह करावयास पाहिजे.

सुश्रुताने द्रवद्रव्यांची नस्यमात्रा पुढीलप्रमाणे सांगितलेली आहे.

तस्य प्रमाणमष्टौ बिन्दवः प्रदेशिनीपर्वद्यानिः सृता प्रथमा मात्रा, द्वितीया शुक्तिः, तृतीया पाणिशुक्तिः, इत्येतास्तिस्त्रो मात्रा यथाबलं पर्योज्याः ॥२८॥

सु. पि. अ. ४०

नाकात औषध घालावयाचे ते तर्जनी दोन पेरापर्यंत बुडवून बाहेर काढल्यावर तिच्या शेवटाने जो थेंब पडेल तो. अेक थेंब या मानाने आठ थेंब नाकांत घालावे हे पहिले प्रमाण दुसरे प्रमाण म्हणजे अेक शुक्ति म्हणजे बत्तिस थेंब आणि तिसरे प्रमाण म्हणजे पाणिशुक्ति म्हणजे चौसष्ट थेंब याप्रमाणे या तीन मात्रा आहेत. त्या रोग्याच्या शक्तिमानाप्रमाणे योजाव्या.

नस्यविधीचे साधन सुश्रुताने तर्जनी व नस्यद्रव्याचे पात्र अंवढेच सांगितल्याचे दिसून येते. प्रधमन नस्यासाठी मात्र नळीचा उल्लेख केलेला आढळतो. पण तेथेही कशाची नळी तिचे मोजमाप इत्यादींचा उल्लेख आढळत नाही. तर्जनी दोन पेरापर्यंत नस्यद्रव्यांत बुडवून जेवढे द्रव्य येईल ते बिंदुप्रमाण ठरवले आहे. यामध्येही लहानमोठी तर्जनी व त्यामुळे बिंदुचे भिन्नप्रमाण होण्याची शक्यता असते. प्रधमन नस्याची मात्रा कोठेही दिलेली नाही. वाग्भटाने प्रधमन नस्याव्या नळीचे प्रमाण व स्वरूप सांगितले आहे.

— — — युंज्यात्तं मुखवायुना ।
षडंगुलद्विमुख्या नाडया भेषज गर्भया ॥८॥

वा. सु. अ. २०

अर्वाचीन नस्यसामग्री –

अक काचेचा लहान ग्लास (अैस ग्लास) किंवा चिनी मातीची लहान दगडी नस्यौषध घालण्यास घ्यावी. पातळ औषधाचे थेब नाकांत टाकण्यासाठी काचेची थेब टाकण्याची नळी (ड्रापर); प्रधमन नस्य आम्ही चिमटीनेच रोग्याचे नाकांत सोडतो. ते रोग्याच्या श्वासाबरोबर आंत प्रवेश करते व त्याचा परिणाम होतो. फुंकन आंत घालत नाहीत त्यामुळे त्यासाठी कोणते साधनही वापरत नाहीत.

वाग्भटानी मशास्य नस्याची मात्रा १०, ८, ६ बिंदू अनुक्रमे उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ मात्रा म्हणून सांगितली आहे. बिंदुप्रमाण सुश्रुताने दिल्याप्रमाणेच आहे.

आम्ही वाग्भटोक्त मात्राच अुपयोगात आणतो. बहुतेक मध्यम मात्रेने नस्य करता येते. म्हणजे सर्व सामान्य प्रमाण आठ बिंदू (ड्रापरने) असे ठेवले आहे कृश नाजुक, भिन्न्या लोकांना प्रथम प्रथम सहा थेब नस्य टाकावे लागते. क्वचित दहा थेब टाकून घेणारेहीं लोक असतात. परंतु सामान्यप्रमाण आठ थेब ठेवले आहे.

प्रतिमर्श नस्य – प्रतिमर्श नस्याचे प्रमाण २ बिंदू असते.

नस्याची औषधे – चरक, सुश्रुत, वाग्भट या तीनही ग्रंथांत शिरोविरेचनीय द्रव्यांचा गण दिलेला आहे व शिरो-विरेचन नस्यासाठीं या द्रव्यांचा आपल्याला पाहिजें त्या स्वरूपांत उपयोग करता येण्यासारखा आहे. या गणातील सर्वच द्रव्ये वापरली पाहिजेत असे नाही. तर दोष भेदाने प्रकृति भेदाने ज्यांची अवश्यकता असेल त्यांचा त्या स्वरूपांत उपयोग करावा.

शिरोविरेचन द्रव्ये –

विष्वलोविडंगापामार्गशिग्रुसिद्धार्थकशिरीष मरिचकरवीर-
बिंबीगिरिकणिकाकिणिहीवचाज्योतिष्मतीकरञ्जाकीलकलशु –
नातिविषाशृङ्गवेरतालीशतमाल सुरसार्जकेङ्गुदीमेषशृङ्गी-
मातुलुङ्गी सुरङ्गी पीलुजातीशालतालभूकलाक्षाहिंगुलवण-
मद्यगोशकृद्वसमूत्राणाति शिरोविरेचनानि ।

तत्र करवीर पूर्वाणां फलानि. करवीरा दीनामकान्तानां-
मूलानि, तालीशपूर्वानां कन्दाः, तालीशादीनामर्जकान्तानां
पत्राणि, इंगुदीमेषशृङ्गयोस्त्वचः मातुलुङ्गी सुरङ्गीपीलु-

जातीनां पुष्पाणि शालताल मधूकानां साराः हिंगूलाक्षे निर्यसौ,
लवणानि पार्थिवविशेषाः मद्यान्यासु न संयोगाः, शङ्कुद्रसमूत्रे
मलाविति ॥६॥

सु. स. अ. ३९

मुश्रुतोक्त शिरोविरेचन द्रव्ये -

१) पिंपळी २) वावडिंग ३) अघाडा ४) शेवगा
५) शिरस ६) शिरीष ७) मिरे ८) करवीर ९) तोंडली
१०) गोकर्णी ११) किणीही १२) वेखंड १३) मालकांगोणि
१४) करंज १५) रुई १६) मांदार १७) लसूण १८) अति-
विष १९) सुंठ २०) तालीसपत्र - १) तमालपत्र २२) तुळस
२३) अजबला २४) हिंगवेट २५) मेढंशिंगी २६) महालुंग
(रानमहालुंग) २७) सुरंगी २८) पीलू २९) जाई ३०)
सागवान ३१) ताड ३२) मोहाचे झाड ३३) लाख ३४) हिंग
३५) संधव ३६) मध ३७) गाईच्या शेणाचा रस ३८) गोमूत्र
ही द्रव्ये शिरोविरेचक आहेत.

पिंपळी, वावडिंग, शेवगा, अघाडा शिरस, शिरीष, मिरे
यांच्या फळांचा नस्यौषधाकरिता अुपयोग करावा.

कण्हेरी, (करवीर) तोंडली, गोकर्णी, किणीही, वेखंड,
मालकांगोणी, करंज, यांच्या मुळ्याचा उपयोग नस्याकरता
करावा.

रुई, मांदार, लसूण, अतिविष, सुंठ यांचे कंद (गडे)
नस्यौषधासाठी वापरावेत.

तालीसपत्र, तमालपत्र, रानतुळस, यांची पाने नस्यौषधांत
वापरावीत.

हिंगवेट व मेढंशिंगी यांच्या सालीचा, उपयोग करावा.

महालुंग (रानमहालुंग) सुरंगी, पीलु, जाई यांची फुले
उपयोगात आणावीत.

सागवान, ताड व मोहाचे झाड यांच्या खोडांचा उपयोग
करावा.

हिंग व लाख ह्या झाडांचा डिक घ्यावा.

संधव वगैरे पंचलवणे ही बहुधा खनिज घ्यावीत.

मद्ये तयार झाल्यावर तशीच अुपयोगांत आणावीत.

गाईच्या शेणाचा रस व गोमूत्र तशीच घ्यावीत.

वागभटोक्त शिरोविरेचनीय गण -

वेल्लापामार्ग व्योषदार्वीसुराला बीजं शेरीषं बाहृतं -
शैश्रवं च

सारो माधूकः संधवं ताश्येशैलं त्रुठचौ पृथ्वीका

शोधयंत्युत्तमांगम् ॥४॥

वा. सु. अ. १५

वावडींग, आघाड्याचे बी, त्रीकटू, दारुहळद, राळ,
शिरीषरिंगणी, डोरली व शेवगा यांचे बी, मोहाच्या झाडाचे सार,
संधव, रसांजन लहान व मोठी एलची व वाफळी ही शिरो-
विरेचन करणारी औषधें आहेत.

वागभटाने दारुहळद, राळ, एलची रिंगणी, डोरली,
वाफळी ही औषधें वेगळी सांगितलीत.

चरकोक्त शिरोविरेचनीय गण -

ज्योतिष्मतीक्ष्वकमरिचपिपली विडडग शिगुसर्षपापा
मार्गतण्डुलश्वेतामहाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेच नोपगानि
भवन्ति ।

च. सू. अ. ४

चरकांनी क्षवक () श्वेता (श्वेता अपराजिता-
पांढरी गोकर्ण) महाश्वेता गोकर्णीचाच भेद किंवा कटभी असे
म्हटले आहे. या वनस्पती नवीन सांगितल्या आहेत.

शिरोविरेचनीय द्रव्यांच्या सुत्रांचे बृहत्रयीमधून मुद्दाम
संकलन केले आहे. कारण ही द्रव्ये नेहमीच्या वापरांतील असून
त्यांचा अुपयोग सहजतेने करणे शक्य आहे. त्याचप्रमाणे ही
द्रव्ये सुलभाप्राप्य असल्यामुळे वैद्यक व्यवसायी व सामान्य
जनता यांना वापरणे अशक्य नाही. सिद्धकल्प स्नेह, घृतादि
औषधे जरी सामान्य लोकांना वापरता आली नाहीत तरी
रोजच्या व्यवहारांत मूर्च्छा, फेफे, हिस्टेरिकल फिट्स, लहान
मुलांचा आकडीं रोग इत्यादि प्रसंगी वरील शिरोविरेचनीय
गणांतील वचा - वेखंड, शृंगवेर - सुंठ, मरीच - मिरे, पिपळी
अशा सारखी औषधे सहज वापरता येणारी आहेत व फेफे
द्व. रोग केव्हा येतील याचा नेम नसतो. ओखादेवेळीं वैद्य,
डॉक्टरही बोलावणे शक्य नसते. रात्री, अपरात्री असे रोग
आल्यास या शिरोविरेचन द्रव्यांच्या चूणाचे प्रधमन नस्यासाठी
अुपयोग करावा. चांगला परिणाम होतो. इतर द्रव्ये वैद्यक-
व्यवसायासाठी वापरणे शक्य आहे. म्हणून ही सर्व द्रव्ये
त्यांच्या उपयुक्त अंगासह अेकत्र दिली आहेत.

717

विरेचन नस्याच्या औषधानंतर वारभटांनी बुहण व
शमन नस्याची द्रव्ये सांगितली आहेत. सुश्रुतांनी यांचा समावेश
स्नेहनस्यामध्येच केला आहे.

बृहणनस्याची द्रव्ये -

बृहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्खपुरैरपि ।

शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ॥६॥

वा. सु. अ. १०

जांगल मांसरस व जांगल पशुचे रक्त.

जांगलपशू - अजा, म्हैस, बैल इ.

साळई वृक्षाचा निर्यास हे पदार्थ बृहण नस्याचे
उपयोगी पडतात.

शमननस्याची द्रव्ये -

शमननस्यांत वरील सर्व द्रव्ये (बृहण द्रव्ये) दूधाब्रोबर
व पाण्याब्रोबर धालावीत.

वर सांगितल्याप्रमाणे जांगलमांसरसांचा अुपयोग -

शेळी, बोकड, यांच्या मांसरसाच्या नस्याचा अेका
क्षयजन्य शिरोरोगांत फारच चांगला परिणाम दिसून आला.
याचे सविस्तर विवेचन पुढे देणारच आहे. त्याआधी शिरो-
-विरेचन देण्यास योग्य रोगी, शिरोविरेचनाने बरे होणारे रोग,
शिरोविरेचन देण्यास वर्ज्य रोगी, तसेच बृहण नस्य देण्यास
योग्य रोगी व बृहण नस्याने बरे होणारे रोग. तसेच शमन

नस्याने बरे होणारे रोग यांचा विचार ग्रंथाधाराने करूं व
नंतर त्यातील प्रत्यक्ष प्रयोगांचे परिणामांचे विवेचन करूं.

शिरोविरेचनार्ह रोगी

विरेचन नस्य हे शिरोविरेचन द्रव्यांनी किंवा त्यांनी सिद्ध केलेल्या तेलांनी अथवा तुपांनी पुढील रोगांत द्यावे. कफाने ताळू मस्तक, कंठ गच्च होणे, मस्तकशूल, पीनस, अधर्विभेदक, पडसे, अपस्मार, वास न येणे व दुसरे कफजन्य अुद्धर्वजत्रुग विकार यामध्ये शिरोविरेचन नस्य द्यावे.

शिरोविरेचनं इलेष्माणाऽभिव्यात्पतालुकण्ठाशिरसामरो-
चकशिरोगौरवशूलपीनसाधावभेदक कृमिप्रतिशयायापस्मारग-
न्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्धर्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचन-
द्रव्यस्तत्स्तिद्वेन वा स्नेहेनेति । २३॥

सु. चि. अ. ४०

तत्रैतद्विविधमप्यभुक्तवतोऽन्नकाले पूर्वाह्णे इलेष्मारोगिणां,
मध्याह्ने पित्तारोगिणां, अपराह्णे वातरोगिणाम् ॥२८॥

सु. चि. अ ४०

ही दोन्ही प्रकारची नस्ये कफरोगावर जेवणाचे अगोदर पूर्वीहि द्यावीत, पित्तरोगांवर जेवणाचेवेळी मध्याह्नीं द्यावे व वातरोगावर सायंकाळी द्यावे.

विरेचनं शिरःशूल जाडचस्यदगलामये ।
शोफगंडकृमिग्रंथिकुष्ठापस्मारपीनसे ॥२॥

वा. सु. अ, २०

विरेचननस्य शिरःशूल, डोके जड होणे, अभिष्यंद, गलरोग, सूज, गलगंड, कृमि, ग्रंथि, कुष्ठ, अपस्मार, पडसे या विकारावर द्यावे.

- बृहणनस्यार्ह रोगी -

बृहणं वाज्जे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये । Shabapur - Belgau ॥
नासास्यशोषे, वाक्संगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहु ॥३॥

वा. सु. अ. ४३

वातजन्य शूल, सूर्यावर्त, स्वरक्षय, नाकाची व तोंडाची कोरड, वाक्संग (बोलता न येणे) कृच्छ्रबोन्मीलता, अवबाहुक या विकारावर बृहण नस्य चालते.

- शमननस्यार्ह रोगी -

शमनं नोलिकाव्यंग केशदोषाऽक्षिराजिषु ।

शमन नस्य तीळ, वांग, केशदोष (केस गळणे, पिकणे, टक्कल पडणे) व डोळचाच्या शिरा मोठ्या होणे यावर शमन नस्य द्यावे.

मुश्रुताने स्नेहननस्यांतर्गतच या दोन्हीचा (बृहण व शमन) अंतर्भाव केला आहे. म्हणून मुश्रुतोक्त स्नेहननस्याने बरे होणारे रोग पाहू.

स्नेहनस्यार्ह रोगी
तत्र थः स्नेहनार्थशून्यशिरसां श्रीवास्कन्धोरसां-
चबलजननार्थ दृष्टीप्रसादनार्थ वा स्नेहो विधीयते, तस्मिन्
वेशेषिको नस्यशङ्खः । ततु देयं वाता भिभूते शिरसि दन्तकेश
इमशुप्रपातदारुणकर्णशूलकर्णक्षेवेड तिमिर स्वरोपघातनासा-
रोगास्यशोषावबाहुकाकलजवलिपलित प्रादुर्भाव दारुण प्रबोधेषु
वातपैत्तिकेषु मुखरोगेष्वन्येषु च वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन
स्नेहेति ॥२॥

सु. चि. अ. ४०

शिरस्थानाचे स्नेहन होण्याकरिता मान. खांदे यांना
बळकटी येण्याकरितां किंवा दृष्टी प्रसन्न होण्याकरितां नाका-
-मध्ये जे औषध तेल किंवा तूप घालतात त्याला विशेषतः
नस्य असे म्हणतात. ते वातपित्तशामक अशा द्रव्यांनी तेल किंवा
तूप सिद्धकरून ते वातदूषित मस्तक झाले असतां दांत, केस,
मिशा गळत असतां, दारुणक रोगावर तसेच कर्णशूल, कर्णनाद,
तिमिर, स्वरभेद, नाकाचे रोग, तोंडाची कोरड, अवबाहुक,
वातरोग, अकालिन वलिपलित, भयंकर मूर्छा व वातापित्तजन्य
अन्य मुखरोग यामध्ये योजावे.

वर सांगितल्याप्रमाणे ग्रंथकारांनी निरनिराळ्या नस्य
कर्मानी बरे होणाऱ्या रोगांची यादी दिली आहे. दिनचर्येमध्ये
पूर्वाचायर्नी नस्यविधी दररोज सकाळी करावयास सांगितला
आहे. नस्यप्रयोग प्रथमच करावयाचा तो सौम्य प्रकारानें करावा

म्हणजे त्याचा जरी कायदा न झाला तरी त्यामुळे त्रास होऊ
नये किंवा दुसरा उपद्रव होऊ नये. या दृष्टीने प्रथम वारभटोक्त
शमन नस्यांचा अुपयोग करावयाचे ठरविले व त्याप्रमाणे शमन
नस्यानें बरें होणारे जे रोग वारभटाने सांगितले आहेत ते रोगी
म्हणजे विशेषतः तीळ, वांग व केशविकार असे रोगी चिकित्से
साठीं घेतले. विशेषतः तोंडावर कपाळावर वांग असणारे तरुण
व प्रौढ स्त्री, पुरुष, बाल (१२ वर्षांच्या मुळी) हे सर्वच वयाचे
रोगी होते. त्यानंतर केशविकाराचेही रोगी पुष्कळच घेतले. केस
गळणे, अकाली केस पिकणे, केस इतके गळून जवळ जवळ
टक्कल पडते कीं काय इतके विरळ होणे, अशा प्रकारच्या
निरनिराळ्या केशविकाराच्या ३५० केसेस झाल्या आणि त्यामध्ये
शमन नस्याचा अुत्तम उपयोग झालेला दिसून आला. वांग
रोग्याच्याही ५० केसेस झाल्या आणि त्याकी केवळ शमन नस्य
चिकित्सा करून बन्या झाल्या. वांग रोग्याचे रुग्णांत तोंडावर
वांग असणारे रोगी जास्त लवकर बरें होतात. विशेषतः
कपाळावर वांग असेल तर नस्यचिकित्सेने फार लवकर बरें
होते. वांग रोगावर शमन नस्य म्हणून स्तन्य व डिक –
स्तन्यामध्ये डिक अुगाळून – याचे मिश्रण करून त्याचे नस्य
करावयाचे. नस्याची मात्रा मध्यम म्हणजे ८ थेब. असावी
वांग बेताचे असेल तर या नस्यचिकित्सेने केवळ पंधरा
दिवसांत छान बरा होतो. पुढे वांग रोगावर उपचार केलेल्या
रुग्णांचा तक्ता देत आहे. त्यावरून या नस्यचिकित्सेचा अुपयोग
किती थोड्या काळांत झाला व सर्व वयाच्या रुग्णांत कसा
प्रभावी आढळून येतो हे समजेल.

अ. नं.	लिंग	वय	नस्यचिकित्सा	चिकित्सा काल	शेरा
१	स्त्री	२७	स्तन्य + डिक	१४दिवस	वांग अजिबात जाऊन चेहरा प्रकृत त्वचायुक्त झाला.
२	मुलगी	१४	स्तन्य + डिक	१०दिवस	फक्त कपाळावर भिवयामध्ये वरपर्यंत पट्टा होता. पूर्ण वरा झाला.
३	पुरुष	४०	स्तन्य + डिक	१२दिवस	दोन्ही डोळ्याचे खाली कपाळावर, शंखस्थानी होते. गडद कृष्णवर्ण होते. पूर्ण वरे झाले. गालावर, हातावर, कोपरावर. फक्त गालावरचे पूर्ण वरे झाल्यावर औषध बंद केले.
४	स्त्री	३०	स्तन्य + डिक	२०दिवस	

वांग रोगावर नस्य करण्याचा काल सायंकाळीच ठेवला होता. बहुतेक रोग्यांवर चांगला परिणाम झाल्याचे दिसून आले. वर दिलेला दाखला नमुन्यादाखल आहे. सर्वच रोग्यांचा तक्ता करण्यांत विनाकारण दीर्घसूत्रता होते म्हणून देण्याचे टाळले. यावरून इतर रोग्यांचीही कल्पना येबू शकते. किती अल्पकाळांत केवळ नस्यचिकित्सेने हे रोगी वरे होतात हे दिसून येईल ही नस्य चिकित्सा करीत असताना कोणतेही औषध वांगावर लावले नाही किवा कोणतेही औषध पोटातून दिले नाहीं. केवळ नस्य प्रयोगानेच ते वरे झाले. त्याचप्रमाणे कोणते पथ्य अपथ्य पाळले नाही. फक्त रोगी नस्य चिकित्सेस योग्य आहे कीं नाही अवढे पाहून योग्य रोगीच चिकित्सेस घेतला. मागे सांगितल्या-प्रमाणे ग्रंथातील वचनाप्रमाणे रोग्याची योग्यायोग्यता ठरविली.

तारुण्यपिटिका गेल्यावर तोडावर जे तिळासारखे काळे

डाग पडतात त्यावरही या नस्याचा चंगला-झारपेण-होता. लेपन औषध वापरूनही या नस्याचा अपयोग करावा.

यानंतर शमन नस्याचा हल्ली अतिशय प्रमाणांत उपयोग होतो. म्हणजे केशविकारावर. अकाली केस गळणे, केस इतके गळणे कीं, टक्कल पडेल इतके विरळ होणे, आजारपणानंतर सर्व केस जाणे, बाळंतपणानंतर केस गळून कमी होणे, परीक्षार्थी (शाळा, कॉलेजच्या) यांच्या मेंदूस सतत ताण पडल्यामुळे केस गळणे, इत्यादि. केस गळल्यावर हे नस्य अतिशय उत्तम कार्य करते. कितीही आयुर्वेदीय अळोपैथिक इ. लावण्याची औषधे लावूनही या केशविकारावर चांगला परिणाम दिसून आला नाही. तर फक्त या नस्यचिकित्सेने तीन चार दिवसांत फारच चांगला परिणाम दिसून आला. शमन नस्य घालू लागताच दोन तीन दिवसांतच रोग्याचे केस ताबडतोब गळण्याचे थांबतात. इतका आश्चर्यकारक त्याचा उपयोग होतो. या रोग्याच्या जवळ जवळ तीनशे, साडे तीनशे केसेस चिकित्सल्या. शमननस्याहूं रोगी पाहून मात्र चिकित्सा करावी. शमन चिकित्साहूं रोग्यांची लक्षणे याच कारणामुळे येथे सांगितली आहेत. सायंकाळीच हे ही नस्य घालावयाचे असते. ग्रंथोक्त जे शमननस्याहूं रोगी सांगितले त्यांत दाढी मिशाचे केस गळणे इत्यादिवर हे शमननस्य द्यायला सांगितले आहे आणि आश्चर्य असे कीं, केस गळण्याच्या विकारावर चिकित्सा करून वैष्णवासाठी हल्ली ज्याप्रमाणे असंख्य स्त्रिया येतात त्याप्रमाणे पुरुषही येतात आणि या विकारावरही या नस्याचा अुत्तम उपयोग झालेला दिसून आला. हे नस्य वापरल्यावर पहिल्या

दिवशी रोगी उतम, शांत ज्ञोर लागल्याचे संगतो व प्रसन्न मुद्रेने व समाधानाने त्या चिकित्सेवर त्यामुळे विश्वास निर्माण ज्ञाल्याचेही बोलतो. ग्रंथकारांनी जी योग्य नस्य चिकित्सा ज्ञाल्याची लक्षणे सांगितली आहेत. ती लक्षणेही रोग्यामध्ये पहायला मिळतात. ग्रंथोक्त नस्यचिकित्सा योग्य ज्ञाल्याची लक्षणे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत.

नस्ये त्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।

शुद्धः (द्वि) हीनातिसंज्ञानि विशेषाच्छास्त्राचिन्तकः ॥३०॥

लाघवं शिरसः शुद्धिः स्त्रोतसां व्याधिनिर्जयः ।

चित्तेन्द्रियप्रसादशब्दं शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥३०॥

सु. वि. अ. ४०

वैद्यांनी नस्याची शुद्ध नस्य, हीन नस्य व अतिनस्य अर्शा तीन प्रकारची लक्षणे प्रयोगतः सांगितली आहेत.

त्यापैकी मस्तक हलके वाटणे, स्नोतसे शुद्ध होणे, विकार कमी होणे आणि मन व इंद्रिये प्रसन्न होणे ही लक्षणे मस्तक-शुद्धी ज्ञाल्याची म्हणजेच शुद्ध नस्याची समजादीत. शमन नस्यामध्ये हीच लक्षणे योग्य नस्यविधी ज्ञाल्याची समजादी. शिरोविरेचन नस्यामध्ये ही लक्षणे शिरःस्थान मस्तकशुद्धीची आहेत असे जाणावे किंवा शिरोविरेचन नस्य योग्य ज्ञाल्याची लक्षणे आहेत असे समजावे.

शमन नस्यात हीन नस्याची विशेष त्रासदायक परिणाम-कारक लक्षणे दिसून येत नाहीत.

शमननस्याचा अतियोग ज्ञाल्यामुळे मात्र कांहीं लक्षणे होतात. उदा. प्रकृतिच्या मानाने जर नस्याची मात्रा जास्त ज्ञाली तर डोके दुखणे, जड होणे, कपाळ दुखणे, नाक बंद होणे व त्यामुळे श्वासाला अवरोध होणे, सुस्ती येणे, प्रतिश्याय (पडसे येणे), घशात खवखवणे इत्यादि लक्षणे होतात. ही शमननस्याच्या अतियोगाची लक्षणे कोणत्याच ग्रंथांत दिलेली नाहीत परंतु प्रयोगतः ती आढळून येतात.

ग्रंथामध्ये जी शुद्ध हीन व अतियोगाची लक्षणे दिली आहेत. ती फक्त शिरोविरेचनीय नस्याची आहेत. शमन नस्याची नव्हेत हे प्रयोगतः अनुभवानें कळून येते. योग्य नस्याची किंवा शुद्ध नस्याची लक्षणे मात्र दोन्हीतही सारखीच दिसून येतात म्हणून त्यांचा वर उल्लेख केला आहे. त्यावरून आपण नस्यचिकित्सार्ह रोगी निवडला व त्याला नस्याची योग्य मात्रा, योग्य काळी दिली असे जाणावे.

ग्रंथोक्त हीन व अतियोगाची लक्षणे येथें उल्लेखण्याचे कारण नाही. शिरोविरेचनीय नस्याचा जेव्हा विचार येईल तेच्हा ग्रंथोक्त शुद्ध, हीन, अति योग लक्षणांचा विचार करतां येईल.

अ. नं.	लिंग	चिकित्सा	चि. काल	वय	वयाधी	परिणाम
१	स्त्री	शमनस्थ	दिवस	११	केस पिकणे, डोक्यावर दाढ़वर पुण्यकूल केस पिकलेले, पांढरे.	आठ दिवसांत फक्त शमनस्थाने केस सर्व काळे झाले.
२	स्त्री	"	६ दिवस	१६	केस पिकणे व गळणे.	केस सर्व काळे झाले व गळण्याचे शब्दवेळे.
३	पुरुष	"	१० दिवस	३२	केस गळून टक्कल कपाळवारचे बाजूचे केस गेले होते.	केस गळणे शांबवेळे व केस येऊ लागले. दाट होक लागले. फक्त शमनस्थ सायंकाळी घातले.
४	पुरुष	"	१२ दिवस	२७	केस गळणे स्नानानंतर होके पुसताना केस गळत टक्कल पडले.	४ दिवसांत केस गळणे शांबवेळे व टक्कलवर व इतर डोक्याला विरुद्ध केस होते त्या ठिकाणी केस येऊ लागले. दाट झाले.
५	स्त्री	"	१५ दिवस	४५	सर्व केस पाढरे झालेले केस गळणे.	पुण्यकूल काळे केस झाले.
६	पुरुष	"	१२ दिवस	५०	१० वण्णासुन केस बहुतेक सर्व पाढरे झोप गळ येत नसे.	केस पुण्यकूल काळे झाले. झोप गळ येऊ लागली. स्वर्ने पडणे कमी झाले.
७	स्त्री	"				

केस पिकणे – अकाली केस विकण्यावर सुद्धा वरील शमन नस्याचा फार लवकर व आश्चर्यकारक परिणाम घडतो. हल्ली ज्याप्रमाणे निरनिराळे कल्प लावतात त्याचप्रमाणे पूर्वच्या लोकांनी ही केशरंजनार्थ द्रव्ये सांगितली आहेत. उदा.– आंब्याची कोय – आतील मगज, लोहचुरा, हिराकस, हिरडा हे चूर्ण लोखंडी भांडचांत अेक रात्र भिजत ठेवून ते केसांना लावणे यांनी केशरंजन होते. याशिवाय केशरंजनार्थ अनेक कल्प आयुर्वेदीय ग्रंथकारांनी सांगितले आहेत. परंतु यांचा उपयोग फार काळ टिकत नाही. फार फार तर पंधरा दिवस केसाचा रंग टिकतो. पुन्हा पूर्ववत् होतात. दुसरे असे कीं, याचा रंग कपड्यांना लागून कपडे खराब होतात. कपड्याचे डाग मात्र निघत नाहीत. तिसरे असे कीं, कोणत्याही मनुष्यास वाहेहून केस रंगवण्यापेक्षां कांही अुपचाराने प्राकृतिक केस काळे होणे अधिक पसंत असते. शिवाय याचा रंग लागण्याचा प्रश्न रहात नाही. केसांना प्रकृत रंग येतो. म्हणून या रोगाचे पलित रोगीही हल्ली फारच प्रमाणांत येतात. आश्चर्य असे कीं, अकाली केस पिकलेले तरुण, तरुणी यांचे प्रमाण फार वाढत आहेत. याचे कारण सुगंधीत तेले किंवा सुगंधीत मद्याकंयुक्त पदार्थ केसाला लागणे हे असू शकेल. त्याचप्रमाणे साबणाने केस धुणे हेही असते. कारण शमन नस्य किंवा स्नेहन नस्य वातपित्तात्मक शिरोरोग नाहीसे करते. आयुर्वेदावर काढीचाही तीळमात्र विश्वास नसलेल्या पलित रोग्याच्या तोऱ्यून या नस्याची स्तुती औकायला मिळेल. इतका हा नस्य प्रयोग सद्यःफलदायी व आश्चर्यकारक परिणाम करणारा आहे. अेक आठवड्यांत केसांना पूर्ववत् रंग येतो. पलित रोग्यांचा तक्ता पुढे देत आहे. तरुण पुरुष, स्त्रिया,

मुली यांच्यावर व प्रौढ स्त्रीपुरुषावरही याचा उत्तम उपयोग झालेला दिसून येईल. माक्याचे तेल आवळ्याचे तेल इत्यादि आयुर्वेदीय केशवर्धक, रंजक, दृढता आणणाऱ्या केसाला लावण्याच्या तेलापेक्षांही या नस्याचा हमखास व अुत्तम अुपयोग अल्पकाळात होतो.

वर दिल्याप्रमाणे ग्रंथामधून विवेचन केल्याप्रमाणे अनेक प्रकारचे केशविकार या शमननस्यानी बरे झाले. वाग्भटोक्त नेत्रशिराविस्तृती - आक्षिराजिषुची अंक अत्यंत महत्वाची मनोरंजक रुग्णा शमननस्याने चिकित्सा करण्यास मिळाली. रुग्ण अत्यंत महत्वाचा व अनेक अुपचार करून आलेला कोणताही अुपचार शिल्लक राहीलेला नव्हता. फक्त मृत्यूची वाट पाहणे अंवढेच करत होता. तरुण वय असलेली व असाध्य रोग ठरवून आलेली ही स्त्री रुग्णा आज ५१६ वर्षे उत्तम परिस्थितीत आहे आणि तिच्यावर शमननस्याचा उपयोग झाला आहे.

स्त्री रुग्ण वय २८ गौरवर्ण पित्तप्रकृती अंक वर्षांपासून अर्धाव्यभेदक, डाव्या कपाळाचा भाग, डावा डोळा, डोके डोक्याचा मांगचा भाग हे दिवसभर चोवीस तास दुखत असे. डावा डोळा थोडा पुढे आलेला, डावा डोळा आसमंत भागी मुजलेला, छादि, अग्निमांद्य, काश्य, अतिदौर्बल्य मधून मधून ज्वर ही लक्षणे होती. कांहीही जेवण जात नसे. द्रवपदार्थ जात नसल्यामुळे वेदनेमुळे छादिमुळे वाई अत्यंत कृश, दुर्बल झाल्या होत्या. पाश्चात्य वैद्यकांतील सर्व चिकित्सा - वेदनाशामक, मुचिका भरणे, धमनीमध्ये देणे, वेदनाशामक औषधे, डोळ्याची

चिकित्सा झाली होती. डोक्याचे X-ray घेतले होते. रक्त, मूत्र इत्यादि सर्व परीक्षणे झाली होती. परंतु कांहीही कशा-तही विकृती सापडत नव्हती. शेवटी मुंबईस नेले. तेथेही निदान झाले नाही. परंतु डोक्याचे ऑपरेशन करून कांही सांपडते का पाहू असे तेथील डॉक्टरांचे मत पडले. ऑपरेशन करण्यासारखी रुग्णाची परिस्थिती नव्हती. आर्थिक परिस्थितीला व शारीरीक वेदानांना वैतागुन आता फक्त मरणाची वाट पहाणे असा निर्णय घेऊन सर्वजण पुन्हां परत आले. आमचे दवाखान्यांत नंतर कांहींतरी चिकित्सा वैद्यकीय आयुर्वेदीय करून पहावी म्हणून आले.

नेत्रचिकित्सकांनी परिक्षण करून (Ophthalmoscopic examination) सांगितले कीं, नेत्रातील रक्तवाहीन्या विस्तृत झाल्या आहेत. नेत्रामधील विद्रधी, अर्बुद असे कांहीं नक्की सांगता येणार नाही. (येत नव्हते) वेदना मात्र भयंकर होत्या.

रुग्णेच्या डोळ्याभोवती व कपाळावर खानदोडीचा लेप (मुळीचा लेप) केला. पोटातून लघू सूतशेखर, सुवर्णमांजिक व अश्वगंधाधन यांच्या पुडच्या सकाळी अंक, दुपारी अंक व सायंकाळी एक अनुपान दूधसाखर अशा दिल्या. रात्री झोप येण्यासाठी शामावटी चार गोळ्या दिल्या. प्रथम दोन दिवस वेदना कमी झाल्या नाहीत. झोप आली नाही. उलट्या अंक दोन होत असत. तिसऱ्या दिवशी वरील चिकित्सेबरोबरच शमन नस्य रात्री नाकांत टाकले. रात्री थोडी झोप लागली. किचित वेदना कमी झाल्या. नस्य पुढे तसेच अंकवेळ चालू ठेवले. सूज हळहळू कमी

◆ ५४ ◆

होवून नाहीशी झाली. डोळा पुढे आलेला होता तो प्रकृत झाला. वेळा तर फारच लवकर म्हणजे दोन तीन दिवसांत बंद झाल्या. जेवण जावू लागले. रुग्णाचे वजन वाढले. शक्ती आली. उत्साह वाढला. अेक महिनाभरांनी पूर्ण वरी झाली. त्यानंतर तिला आंतापर्यंत ५।६ वर्षात कधीही शिरःशूल, नेत्रविकार इत्यादि कांही विकार झाले नाहीत. प्रतिशयांच्या चिकित्सेसाठी सहज आली असतां मला तिची पुन्हा स्मृति झाली.

याप्रमाणे वार्घटाने शमननस्याच्या ज्या ज्या रोगावर उपयोग करावयास सांगितला आहे त्यावर त्या नस्याचा उपयोग केला व त्यांचा परिणाम वर दिल्याप्रमाणे झाला हे वाचकांच्या लक्षांत येईल. या शिवाय त्या नस्याचा आणखी कांहीं उर्ध्वजत्रुग विकारावर उपयोग केला व त्याचाही किती चांगला उपयोग झाला हे पुढील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

वातपित्ताधिक उर्ध्वजत्रुग रोगांत विशेषतः शमन नस्याचा उपयोग होतो. निद्रानाश हा वातप्रधान किवा वातपित्तप्रधान दोषापासून होतो व त्यावर हे नस्य फारच चांगले कार्य करते. रात्री हे नस्य करावयाचे, झोप येणारी पाश्चात्य वैद्यकांतील औषधें ही पोटांतून घेतली असतां सर्व पचनमार्गावर त्यांचा परिणाम होअून नंतर मेंदूपर्यंत ती रक्त-वाहिन्यांतून जातात व मेंदूवर त्यांचे निद्राजननाचे कार्य होते. ही द्रव्ये पचनसंस्थेवर वाईट परिणाम करणारी असतात व पंचनसंस्था विघडवतात. त्यांची मात्रा जास्त झाल्यास मृत्यु-येऊ शकतो हे दिसून येते. झोप येणारी इंजक्शनें ही अेकदम

रक्तांत मिसळून मेंदूवर त्यांचे निद्राजननाचे काय अगदीं झटपट होते. परंतु पाश्चात्य वैद्यकांतील पोटांतून घेण्याची निद्राजनन औषधे (गोल्या इ.) व निद्राजनन इंजक्शनें ही दोन्हीही हृदयावसाद आहेत. या औषधी द्रव्यांनी झोपून उठल्यावर माणूस तरतरीत उत्साही असा होत नाही. झोपेमुळे मेंदूस विश्रांती मिळत असते व दिवसभराच्या मेंदूच्या कामाने थकलेल्या मेंदूस झोपेत विश्रांती मिळते. तेव्हां त्याची ज्ञिज भरून निघते व त्यामुळे झोप झाल्यावर मनुष्य पुन्हा उत्साही, ताजातवाना होतो. परंतु पाश्चत्य वैद्यक पद्धतीतील निद्राजनन औषध व इंजक्शनाने रोग्याच्या मेंदूची संवेदन क्षमता नाहीशी होते व त्यातील ज्ञानकेंद्राना कोणती संवेदना न होता ती वेदना जाणू शकत नाहीत. त्यामुळे झोप येते. त्यातून जागें झाल्यावर पुन्हा पूर्ववत होते व औषधाच्या जलद परिणामाने ती अेक प्रकारे थकून जातो. हृदयदौर्बल्य येते व या झोपेनंतर तो चांगला उत्साही असत नाही. शिवाय उन्मादासारखे जे सतत कांहीं दिवस चालणारे रोग असतात अशा रोगामध्ये ही वाईट परिणाम करणारी औषधें बरेच दिवस घेणे अगदीं अयोग्य व अशक्य असते. आजच्या सुधारलेल्या यांत्रीक युगांत दुष्परिणाम न करतां हमखांस चांगला उपयोग करणारा आयुर्वेदीय शमन-नस्यशिवाय दुसरा चांगला उपाय नाही हे पुढील विवेचनावरून कळून येईल. फक्त सुशिक्षित अशिक्षित बहुजन समाजास त्याचे महत्व पटणे अवश्यक आहे अेवढेच असो.

आयुर्वेदीय चिकित्साप्रणालीतील नस्यविधीमध्ये जी औषधें नाकातून घातली जातात ती साक्षांत मेंदूशीस जावून

भिडतात. म्हणूनच वाग्भटाने प्रथम नस्यविधींत सांगितली आहेत कीं,

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्यचाप्य हवितत्तान् ।
नाक हे शिरस्थानाचे द्वार आहे. नाकातून दिलेले औषध मस्तिष्क व्यापून (मेंदूत पसरून) तेथील रोगांचा नाश करते.

नाकातून जो शमनस्यौषधे, वृहणनस्यौषधे, शिरोविरेचनीय नस्यौषधे घातली जातात. ती तत्काल मेंदूशीच संलग्न होतात म्हणजे इंजेक्शनच्या औषधापेक्षाकी त्यांचा मेंदूशी लवकर संबंध येतो व त्यांचे कार्य अधिक लवकर होते. इंजे-क्शनचा उपयोग लवकर होण्याचे आणखी अेक कारण म्हणजे त्यामध्ये प्रकृत औषधी द्रव्याच्या निद्राजनन अंगाच्या मात्रेचे प्रमाण जास्तीत जास्त असते. ही द्रव्ये रक्तांतून मेंदूकडे जावून मग त्यांचे कार्य होते. नस्याची औषधे स्वरस, प्रधमन चूर्णे इत्यादि असतात. ती त्यांच्या मूळ प्रकृत स्वरूपांत असतात. स्वरस द्रवरूप असल्यामुळे तो वहनशील असतो त्यामुळे तो अेका नाकपुडीत टाकल्यावर मोठच्या (Cerebrum) अर्ध्याभागावर - बाह्यभागावर पसरतो. उदा:- उजव्या नाकपुडीतून घातलेले द्रव उजव्या भागाच्या मेंदूवर या मेंदूच्या समोरच्या (Frontalolbe) बाजूच्या (Laterolobe) व कांहीं मागील बाजूस (Occipitallobe) जातो. नस्यद्रव्य मेंदूमध्ये पसरणे हे त्या द्रव्याच्या तीक्ष्ण, इत्यादि लघु, द्रव इत्यादि गुणावर उण्ठवीर्यावर अवलंबून असते. उदा. - नस्यकर्मसाठी दूध, स्तन्य, सिद्ध तूप, सिद्ध तैल

इत्यादि द्रव द्रव्यें तसेच अवपीडक नस्यामध्यें निरनिराळचा ओल्या वनस्पतीचे कल्क करून किंवा वाळलेल्या वनस्पती पाण्यांत दुधांत, उसांचे रसांत वाटून त्यांचा कल्क करून तो स्वच्छ वस्त्रांत घेअुन त्याचे नाकांत थेंब पिळण्यास सांगितले आहेत. यामध्यें दूध, तूप ही तरतम भावाने द्रवगुण असणारी द्रव्ये शीत वीर्य, गुरु गुणात्मक, असल्यामुळे त्यांचे शिरस्थानात तैलादि द्रव उण. तीक्ष्ण, लघु, व्यायायी द्रव्याच्या मानाने कमी प्रसरण होते. नस्यद्रव्याच्या शिरस्थानांत पसर-एच्याच्या क्षेत्रावर त्यांचे मेंदूवरील कार्य अवलंबून राहते. द्रव द्रव्य सांद्र द्रव्यांपेक्षां जास्त वहनशील असते. म्हणून ते मेंदूत जास्त जागा व्यापते. द्रव द्रव्यांत व्यायायी गुण असेल तर पाण्यावर ज्याप्रमाणे तेलाचा बिंदू टाकला असतां ताबडतोब पसरतो तसे ह्या गुणामुळे द्रव्य शिरःस्थानांत नस्याद्वारे पसरते. तेलांत हा गुण आहे. या गुणाचा वातकफ, वात व कफजन्य शिरोरोगांत चांगला उपयोग होतो. म्हणून सिद्धतैल हे तदतद दोषांत शिरोरोगांत उपयोगी असते. फक्त पित्तजन्य व वातपित्त जन्य शिरोरोगांत उर्ध्वजत्रुगत विकारांत - तैले वापरतां येत नाहींत. व्यायायी गुणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे.

पूर्व व्याप्ताखिलं देहे ततः पाकं च गच्छति ।

ही द्रव्यें पचन होण्याचे आधीच देह व्यापून टाकतात. शरीरांत पसरतात. ती द्रव्ये शरीरांत म्हणजे शिरःस्थानांत पसरली म्हणजे ती ज्या स्थानी जातात त्या स्थानावर जातांना त्यांच्या तील उण्ठवीर्याचे कार्य स्निग्ध गुणाचे, त्या द्रव्याच्या रसाचे

कार्य होते. वीर्यचि कार्य हे द्रव्य शरीराशी संबंधीत ज्ञात्या-पासून ते शरीराबाहेर पडेपर्यंत शरीराच्या ज्या ज्या स्थानाशी त्याचा संबंध येतो त्या त्या स्थानावर होते. वीर्यचि कार्य शरीरांत गेल्यापासून ते शरीरांतून बाहेर पडेपर्यंत होते. वीर्यचि कार्य विपाकाचे आधी व विपाकानंतरही होते. अर्थात त्याचे शरीरांत पसरण्याचे मार्ग व स्थानें भिन्न भिन्न असू शकतील व या भिन्नतेवरच त्याचे रोगदृष्ट अवलंबून असते. याप्रमाणे नस्यद्रव्य हे उष्ण, स्निग्ध, मृदु, पिच्छिल मधुररसाने युक्त असेल तर ते शिरःस्थानांत तेथील स्पर्शग्राह्यतेमुळे वाताचे शीत, रुक्ष कठिणादि गुणाचे शमन करून वातजन्य शिरोव्याधी अगर उर्ध्वजत्रुगत व्याधीचे शमन करते.

चरकांनी स्पर्शेद्विग्राह्य गुण पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत.

खरद्रवच्चलोषणत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।

आकाशस्या प्रतिधातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥

लक्षणं सर्वमेवतत् स्पर्शनेन्द्रिय गोचरम् ।

स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविषयंयः ॥ च. शा. ॥

त्याचप्रमाणे शीत, द्रव, स्निग्ध, मंद गुणाने पित्ताचे व वातपित्ताचे शमन करून पित्तज व वातपित्तज शिरोरोगाचे प्रशमन करते. याप्रमाणे शिरस्थानांत नस्याद्वारे जाणारी द्रव्य तदृद्रव्य स्थानावर व्याधि प्रशमनाचे कार्य करतात. अर्धाव॒भेदका-सारख्या कफजन्यशिरोरोगांत शुंठीचे अवपीडन नस्य कफधन कार्य कसे करते ते पाहू. कटूं शुंठीच्या रसाने कफाचा मधुररस

कमी करते व उष्णवीर्याने कफाच्या शीतवीर्यांचे शमन करते. लघुगुणाने गुरुगुणशामक कार्य होते. याप्रमाणे कफाचे शीत, मधुर, गुरु गुणाचे प्रशमन होते व तत्स्थ व्याधि शमन होते.

As we shall see later the cortex is particularly concerned with the finer varieties of skin sensation, especially those of touch (epicritic sensation)

प्रधमन नस्यद्रव्ये सूक्ष्म चूर्णरूप असल्यामुळे त्यांच्यात संस्काराने लघुत्व निर्माण होते. त्यामुळे फुंकण्याच्या कियेमुळे (प्रधमन कार्यामुळे) किंवा नाकाने ओढण्याच्या कियेमुळे ती जेवढी जाऊ शकतील तेवढीच. त्या प्रकारचे नस्यद्रव्य घनस्वरूप असल्यामुळे ते नाकांत घातले तरी ते स्वतःच मेंदूतील कांहीं जागा व्यापुन रहात नाहींत. त्याचप्रमाणे द्रव नस्यद्रव्यातील शीत, उष्ण, स्निग्ध, मृदु, पिच्छिल इत्यादि स्पर्शनग्राह्य गुणाचे कार्य ज्याप्रमाणे मेंदूच्या बाह्यभागावर (gray matter) होते. त्याप्रमाणे प्रधमन नस्याच्या घनस्वरूप द्रव्याचे कार्य मेंदूवर प्रत्यक्ष होऊ शकत नाही. द्रवनस्य द्रव्याचे मेंदूच्या कांहीं भागाशी प्रत्यक्ष संबंध येऊन त्याचे कार्य घडते. द्रव्याचा कांहीं भाग द्रवत्वामुळे शोषलाही जातो. स्पर्शनग्राह्य गणाचे कार्य प्रत्यक्ष संबंधामुळेच होऊ शकते. तसे चूर्ण हे वहनशील नसल्यामुळे त्याचा मेंदूशी संबंध येत नाहीं व म्हणून त्यांचे स्पर्शनग्राह्य गुणांचे कार्य होऊ शकत नाहीं. प्रधमन नस्य द्रव्ये ही तीक्ष्ण, उष्ण, कटुरसात्मक, बहुतेक गंधयुक्त असतात; व त्याचे मेंदूवरील कार्य शिरोविरेचन कफधन असे होते. प्रधमन

हा शिरोविरेचनाचाच एक प्रकार आहे हे पूर्वी आपण पाहिलेच आहे.

वायुरूप नस्यद्रव्यें उदा. कांदा हुंगविणे, चुना व नवसागर यांचे मिश्रण हुंगणे किंवा हल्लीच्या काळांत अमोनिया हुंगणे ही वायुरूप द्रव्ये आहेत. हुंगलेल्या नस्यद्रव्यातील कांही उडणारा भाग शिरःस्थानांत जातो व कांही धूम किंवा वायुरूप नस्यद्रव्य कंठांतून उरःस्थानात फुफ्फुसांत जातो व अत्यल्पभाग पोटांतही जातो. याचे कार्यही प्रत्यक्ष मेंदूशी संबंधीत होअूनच होते. उष्ण, तीक्ष्ण, रुक्ष, उग्रगंधी असल्यामुळे उरःस्थानांतील व शिरःस्थानांतील प्राणवह स्तोनसांचा मार्ग मोकळा करून मूर्छा व इतर कफजन्य शिरोरोगांत शिरःस्थाचे शोधनाने रोग नाहीसे करतात. प्राणाचे स्थान व कार्य सांगतांना ग्रंथकारांनी पुढील वचन दिले आहे.

प्राणोऽत्र मूर्धन्गः

उरकण्ठचरो बुद्धि हृदयेन्द्रिचित्तधृक् ।

शिरःस्थान हे प्राणवायूचे स्थान असून उरःस्थान व कण्ठस्थान ही त्यांची चरस्थाने आहेत. शिरःस्थान हे प्राणाचे स्थान जेव्हां कफाने किंत्रा इतर दोषाने दूषित होते तेव्हां प्राणाची जी कार्ये बुद्धिंद्रियेचित्त यांचे धारण करणे या कार्यास अडथळा उत्पन्न होतो व त्यामुळे मूर्छादि व्याधी उत्पन्न होतात. अशावेळीं वरील नस्यद्रव्यें ही ताबडतोब शिरःस्थानावर कार्य करून मूर्छांनी नाहीशी करतात व प्राणाची प्रकृत कार्ये सुरु होतात. वायुरूप द्रव्याचे कार्य द्रवद्रव्यापेक्षा अधिक लवकर

Ayurved College
LIBRARY

होते. कारण ती नाकावाटे प्रत्यक्ष मेंदूशी संबंधीत होकरत द्रव्यापेक्षाहि विरल, लघु, सूक्ष्म असल्यामुळे उरःस्थानात असल्यामुळे जास्त प्रसरण पावतात; व मेंदूशी जास्त जागा व्यापतात. त्याच्रमाणे द्रवद्रव्यापेक्षा अति सूक्ष्म असल्यामुळे त्यांचे शोषणही लवकर व जास्त प्रमाणांत होते. त्यामुळे ही द्रव्ये लवकर व जास्त कार्यकारी असतात. शमन द्रव्ये ही स्वतःच्या गुणकर्मांने प्रकुपित दोषांच्या गुण कर्माची साम्यावस्था आणून दोषसाम्य करून व्याधी प्रशमन करतात. उदा. उन्मादाच्या कारणामध्ये चिता, क्रोध इत्यादि कारणे घडून रोगे उन्मादाने प्रमत्त होतो. अशावेळीं क्रोध हे तात्कालिक कारण असेल व अशावेळीं उत्मादाचा झटका येत असेल तर क्रोधामुळे प्रकुपित झालेले तिक्षणोषण पित्त स्तन्यनस्यासारख्या शीतमृदु द्रव्यामुळे प्रशम पावते व रोग प्रशमन होते. शमनस्याचे अशा प्रकारचे आश्चर्यकारक अनुभव आले. उत्मादाची पुढील रुणकथा फारे उद्बोधक वाटेल -

रुण वय १९. मुलगा एस. एस. सी. ज्ञाल्यावर. गव्हर्नर्मेट सांगिस करत होता. परगांवी होता. अविवाहित. अेके दिवशी अेकाअेकी कामाचे ठिकाणाहून तो निघाला. आणि तडक स्टेशनवरून घरी आला. घरीं आल्यापासून दंगा करणे मारामारी करणे, असंबद्ध बडवडणे, निद्रानाश, मलमूत्र-विसर्जन कपड्यामध्येच करणे, न जेवणे अशी उन्माद लक्षणे होती. रोग्याचे वय लहान व नवीन नोकरी करीत असलेला. यावेळपर्यंतची शाळेतील, नोकरीत, बाहेर त्याची वागणूक चांगली, घरच्या लोकांनीहि अद्यावत सर्व प्रकारच्या चिकित्सा

केल्या. डोक्याचे फोटो घेतले. निरनिराळचा मोठचा शहरी जाऊन नामांकित डॉक्टरांच्या चिकित्सा झाल्या व शेवटी हा असाच राहणार म्हणून सतत तीन वर्षे चिकित्सा करून सर्वजण स्वस्थ राहिले. रोगी जेवण न घेणे व उन्मादाच्या अवस्थेमुळे अत्यंत कृश व दुर्बल झाला. सहज एके दिवशी त्याच्या नातेवाईकांनी ही हकीकत मला सांगितली. मीहि पण जिज्ञासेनेच नस्यचिकित्सा करण्याचे ठरविले. उपयोग झाल्यास फारच चांगली गोष्ट. न झाला तरी फारसे वाईट वाटून घेण्याचे कारण नाही असा विचार करून सायंकाळीं रुग्णास दवाखान्यात आणण्यास सांगितले. महत्प्रयासाने सायंकाळीं त्याला दवाखान्यांत आणले. बाहचरुगणविभागातच स्तन्य डिक असे शमननस्य ८८ येंव दोन्ही नाकपुड्यांत टाकले व घरी पाठवून दिले. आश्चर्य असे कीं, या पहिल्याच दिवशींच्या नस्यप्रयोगाने रोग्याला सतत तीन वर्षांच्या निद्रानाशानंतर आठ तास चांगली झोप लागली. दुसऱ्या दिवशी रोगी स्वतः येथून नस्य घालून गेला. नस्याशिवाय त्याला कोणतेही औषध पोटातून दिले नाहीं. आठ दिवस सतत नस्य दिल्यावर छान बरा झाला. आज ७८ वर्षे कोणताही त्रास न होता हा मुलगा सरकारी नौकरीत उत्तम तळेने काम करीत आहे. अेकान्त शमन नस्याने रोगी बरा झाला. रोगाचे कारण मात्र कळले नाही.

अर्थातच हीनसत्त्व (दुर्बलमन) असणाऱ्या माणसामध्ये मिथ्याआहार विहार व चिन्ता, क्रोध, भय इत्यादि मानसिक रजोगुण, व शारीर पित्त दोष प्रकृष्टित करणारी कारणे ही

रजोदोष प्रकोपामुळे व पित्तदोष प्रकोपाने बुद्धीचे निवासस्थान जे शिरस्थ हृदय त्याला प्रदुष्ट करते व मनोवहस्त्रोतसांत प्रमोह निर्माण करतात. त्यामुळे मनोवहस्त्रोतसाचे कार्यात विकृती निर्माण होते. मन हे अकरावे ज्ञानेन्द्रिय आहे. दश-ज्ञानेन्द्रिये ही मनाचे आधीन आहेत. आत्मा, मन, इंद्रिय, इंद्रियार्थ यांचा सम्यग्योग होतो तेव्हा इंद्रियार्थाचे – विषयांचे यथार्थ ज्ञान मनुष्यास होते. यामधील एका जरी करणांत – साधनांत – व्यत्यय आला तरी अर्थज्ञान सम्यग् होऊ शकत नाही. उदा. आत्म्याचा जर या तिन्ही कारणाशी समवाय संबंध नसेल तर बाकीची तिन्ही करणे ही अचेतन असल्यामुळे व ज्ञान हे आत्म्यालाच होत असल्यामुळे आत्म्याशिवाय बाकीच्या करणांचा अुपयोग होत नाही. इंद्रियार्थ म्हणजे ज्याचे ज्ञान करून घ्यावयाचे तो विषय किंवा पदार्थ. हा पदार्थ जर आवृत्त – झाकलेला असेल तर त्याचे ज्ञान बाकीची तीन करणे व्यवस्थित असूनही होत नाही. उदा. (इंद्रियार्थ) चंद्र ढगाने आवृत्त झाला तर त्याचे ज्ञान डोळ्यानें (इंद्रियानें) होऊ शकत नाही. मन हे तर सर्व इंद्रियांचे चालक आहे. इंद्रिय, इंद्रियार्थ यांचा आत्म्याशी दुवा साधणारे आहे. सर्व इंद्रियें याचें स्वाधीन आहेत. मन जर विचलित किंवा मोहयुक्त झाले तर कोणत्याहि इंद्रियानें ज्ञान होऊ शकत नाही. हे मनच उन्मादामध्ये विकृत होते. चिन्ता क्रोधादि कारणानें, मानसिक त्रासाने, अतिशय बौद्धिक कामाने मेंदूचा बाह्य भाग हा विकृत होतो व निद्रानाश होतो असे पुढील आधुनिक पाश्चात्य वैद्यकपद्धतील विवेचनावरून दिसून येईल.

The fact remains however that accompanying sleep, there is a depressed activity of the cerebral cortex, and that any factor, physical or mental, which tend to perpetuate cortical activity pain and dyspnoea, worry and strain - render Sleep more difficult.

(Pharmacology Materia Medica - And Therapeutics — Birendranath Ghosh).

म्हणजे चिंता, शोक, क्रोध इत्यादि मानसिक रज, तम, दोष, प्रकुपित करणारी कारणे, तेच मिथ्याआहार - अवेळी, कोरडे, शिळे, त्याज्य, कटूरसात्मक (तिखट) असा आहार घेणे. मिथ्या विहार म्हणजे फार बौद्धिक श्रम करणे, छत्री वगैरे न घेता उन्हांत, वान्यात, पावसात जाणे, डोक्यावर कांहीं न घालता (शिराच्छादन, टोपी इ.). उन्हातून फिरणे, रात्री जागरण करणे, मच्य सिगारेट इत्यादि व्यवसनांचा अतिरेक या कारणामुळे मेंदूच्या बाह्य भागांत (Cortex) विकृती निर्माण होते व त्यामुळे तेचे असणाऱ्या निरनिराळ्या इंद्रियस्थानांना इजा होते व ज्या ठिकाणचे जे इंद्रियस्थान ज्या प्रमाणांत विकृत होईल, त्या त्या इंद्रियाच्या उर्ध्वजत्रूग विकृती त्या त्या प्रमाणे कमीजास्त प्रमाणांत उत्पन्न होतात. विशेषत: उर्ध्वजत्रूगतच विकार होण्याचे कारण इंद्रियस्थाने मस्तिष्कात असून सर्व ज्ञानेंद्रिये - फक्त स्पर्शेंद्रिय हे सर्व शरीरभर पसरलेले आहे - उर्ध्वजत्रूगत आहेत. असो, उन्मादामध्ये निद्रानाश इत्यादि जी लक्षणे आहेत ती विशेषत: वातपित्तजन्य किंवा

पित्तजन्य असतील तर त्यावर शमननस्य फारच चांगले कार्य करते त्याचे कारण हेंच की, मोठ्या मेंदूचे समोरच्या बाजूस दोहोकडे दोन भाग असतात. त्याचा वरचा भाग म्हणजे बाह्य-भागावर निरनिराळी इंद्रियस्थाने - केंद्रे - असतात ती प्रत्येकी अधर्या अधर्या भागावर अेकेका बाजूच्या इंद्रियाचे अंकका बाजूस केंद्र असते. म्हणजे डावा डोळा, डावा कान यांची केंद्र मेंदूच्या अंकका अधर्या भागास (grey - matter - context) असतात. डाव्या नाकपुडीत घातलेली द्रव्ये डाव्या बाह्य भागास व्यापतात व उजव्या नाकपुडीत टाकलेले नस्याचे थेंब मेंदूच्या अधर्या उजव्या बाह्य भागास व्यापतात. यावरून पूर्वी वागभटाने दिलेल्या सूत्राचा अर्थ व्यवस्थित लागतो.

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्वाप्य हंति तान् ।

मेंदूच्या ह्या भागांतील कार्यास नस्यौषधाने प्रतिबंध होतो व त्यामुळे तेथील केंद्राचे कार्य (विकृती) कमी होऊ लागते व त्यामुळे वेदना इत्यादींचा संपर्क तुटल्यामुळे झोप येते. या औषधांनी प्रकुपित दोषांचे उष्णतीक्ष्णादिगुण की ज्या गुणामुळे केंद्रोत्तेजन होते ते गुण प्रशम पावतात व त्यामुळे विकृती नाहीशी होते. शमन नस्य जरी थोडे जास्त झाले तरी ते सर्व आंत रहात नाहीं. नाकावाटे परत बाहेर पडते किंवा घशातून तोंडांत येते. म्हणून या नस्याची भीती नाहीं.

The cerebrum consists of two halves called cerebral hemispheres. Each hemisphere is covered with grey matter, which passes down into the fissures

This surface grey matter is called the cerebral cortex. It varies in amount directly with the amount of convolution of the surface. Under it white matter is situated; and at the base there are masses of gray matter. These masses consist of thalamus' and the basal ganglia of which the most important are the lentiform or lenticular nucleus and the caudate nucleus, which together form the corpus striatum.

(Pr. Halliburton's Physiology)

मेंदूच्या मागच्या भागी नस्य द्रव्याचे शमन कार्य होते. हा भाग मनोविकृती, क्रोध, भयादि व इतर शारीरकीयावर नियंत्रण करणारा आहे व त्यामध्ये विकृती झाली तर इंद्रियांच्या क्रियावर व शारीरीक क्रियावर नियंत्रण रहात नाही व निद्रानाश होतो. या भागावरस्ही शमन द्रव्याचे कार्य होते असे दिसून येते. आयुर्वेदीयांनी मन व दश इंद्रिये पार्थिव मानलेली आहेत. त्याच्या विकृतीला मिथ्या आहार उदा. डाळी इ. द्विदल धान्ये, कटू, तीक्ष्णोषण, रुक्ष कठीण आहार द्रव्ये म्हणजे चिवडा, भजी इ. रुक्ष द्रव्यामध्ये चुरमुरे इ. पदार्थ कीं, ज्यामध्ये शरीर पोषण करण्याचा गुणधर्म अत्यंत अल्प परंतु रुक्षता, वातवृद्धी करण्याचा गुण असतो. मिथ्या विहार मागे सांगितल्याप्रमाणे मनाचा क्षोग होईल अशी वर्तणूक किंवा इंद्रियांचा हीन मिथ्यातियोग, यामुळेही विकृती निर्माण होते. अति जागरण, चितन, मनन ही कारणे होत. ही कारणे दोष प्रकोपही करतात व स्थान विकृतीही निर्माण करतात व व्याधी उत्पन्न होतो.

शमन नस्य हे मधुर रसात्मक असल्यामुळे ते निपात-स्थानावर कोणतीची दाहपाकाची क्रिया करीत नाही. त्यामुळे नाकांत किंवा शिरःस्थानांतही (irritative) दाहक होत नाही. उलट हे नस्य सुरु केल्यावर रोगी आपण होऊन झोप चांगली लागली. डोळचाची, हातापायाची आग वंद झाली असे सांगतो. तसेच मेंदूला विश्रांति मिळाल्यामुळे व शमनाने जसे प्रकृष्ट दोष शमन होतात तसेच हे शमन द्रव्य स्तन्य, किंवा दुग्ध असल्या-मुळे त्याने बृंहण कार्यही होते म्हणजे विश्रांति मिळून तदृतद स्थानाची अतिक्रियेमुळे झालेली जिजही भरून येते. त्यामुळे प्रसन्नेन्द्रियता हे लक्षण निर्माण होते. हा मेंदूचा मागील बाह्य भाग होय. व हा झोप मनोविकार इत्यादि क्रियांवर नियंत्रण करीत असतो. नस्यद्रव्य एका नाकपुडीत टाकले म्हणजे ते त्या नाकपुडीच्या बाजूच्या कपाळ (Frontal) कानावरील बाजूने थेट मागील बाजूपर्यंत (occipital) गेल्याच्या संवेदना झाल्याचे रुण सांगतो. त्यामुळे मेंदूच्या बाह्य भागावरील (gray matter) अर्धा भाग एका नाकपुडीत घातलेल्या औषधाने दूसरा अर्धा भाग व्यापतो व त्यामुळे मेंदूच्या भागावर जी जी इंद्रियस्थाने आहेत, नेत्रेंद्रियस्थान, कर्णेंद्रियस्थान, स्पर्शनेंद्रिय-स्थाने इ. स्थानावर हे औषध शमन कार्य करते.

Fulton has shown that the Sympathetic and parasympathetic Systems are regulated by Centres in the hypothalamus, which also regulates emotion and metabolism. Thus psychical stimulation e. g.

fright, excitement or emotion, is followed by changes in the activity of the heart, (acceleration), vessels (flushing), even of different secretions (sweat)

वर दिल्याप्रमाणे शमन नस्याचे प्रत्यक्ष अनुभव ग्रंथाच्या आधारानें व आधुनिक वैद्यकाच्या आधाराने घेतले व त्याचा परिणाम रोगान्न ज्ञाला असे दिसून आले. त्याचप्रमाणे पुंसवनविधींत ज्याप्रमाणे नस्यद्रव्याचे कार्य पिटचुटरी गंथी वर होते तसेच ते त्रिक् कटी भागावर ज्ञाल्याचे दिसून येते. कारण वातरोगावर त्रिक्स्थ प्रकृपित वातावर नस्य करायला सांगितले आहे. अवबाहुक रोगावर नस्य सांगितले आहे. पण नस्य ही यांतील प्रधान चिकित्सा नव्हे. पुढील सुश्रुत वचनावरून हे लक्षांत येईल कीं, स्कन्ध, व त्रिकाश्रीत होणारे रोग हे वमन व नस्य प्रयोग चिकित्सा कुशलतेने केल्यास नाहीसें होतात.

स्कन्धवक्षस्त्रिकप्रातं वायुं मन्यागतं तथा ॥१८॥

वमनं हन्ति नस्यं च कुशलेन प्रयोजितम् ।

सु. चि. अ. ४

खांदे, छाती, त्रिक या ठिकाणी व मानेच्या ठिकाणी वात प्रकृपित ज्ञाला असतां वमन व नस्य हे प्रयोग कुशलतेने योजले असतां त्यांचा नाश होतो.

खांदे, छाती, मान येथील प्रकृपित ज्ञालेल्या वातावर नस्याचा कसा उपयोग होतो? आयुर्वेदीय तत्वानुसार शिर हे प्राणाचे स्थान असून उर (छाती) कंठ ही त्याची चरस्थाने आहेत. नस्य द्रव्य हे शिरःस्थानातील प्राणवायुवर काम करते.

म्हणूनच या प्रकृपित वाताने ज्ञालेल्या त्याच्या चर स्थानांतील म्हणजे छाती, खांदे, मान येथील वातप्रकोपजन्य व्याधीनाशक असे या नस्याचे कार्य होते. प्राणवायुच्या मूलस्थानावर शिरास्थानावर शमन नस्याचे कार्य होअून प्रकृपित वाताचे शमन होते. अर्थात मूल स्थानी वातशमन ज्ञाल्यावर त्याच्या चरस्थानांतील प्रकोप अनायासेच शम पावतो. ज्याप्रमाणे ज्ञाडाचे मूलच तोडले तर त्यांच्या शेंड्यावरील फूल किंवा फळ आपोआप गढून पडते. त्याप्रमाणे ही नस्य चिकित्सा येथे अुपयुक्त ठरते. वरवर पाहता असे सहज वाटते कीं, स्कन्ध, मन्या, वक्षस्थल येथील प्रकृपित वायु नस्यचिकित्सेने कसा प्रशम पावतो! नस्याचे कार्य शिरःस्थानावर, असे असतांना यामुळे स्कन्ध, वक्षस्, मन्यागत् वाताचे शमन होते. असे आयुर्वेदीय ग्रंथकार कसे म्हणतात? वातवह धमन्या (cranialneees) शिरःस्थानातून निघून त्या कोठे कोठे कोणकोणत्या स्थानांत कार्य करतात हे पाहिले म्हणजे या धमन्याचे वातवाहिन्याचे (nerve) कार्यक्षेत्र उरः मन्या, स्कन्ध हे असले तरी त्यांचा उगम शिरःस्थानांतून आहे व त्यामुळे शिरःस्थानांत गेलेले नस्य हे मेंदूवर कार्य करते व तेथून निघणाऱ्या धमन्यांच्या कार्यक्षेत्रावर अप्रत्यक्षपणे कार्य करते. त्रिक्स्थ स्थानाशीही या शिरःस्थानांतून निघणाऱ्या धमन्यांचा संबंध आहे व म्हणूनच त्रिकाश्रित प्रकृपित वातावरही या नस्य द्रव्याचे कार्य होते. यावरून सुश्रुतांनी दिलेली वरील सूत्रे किती सार्थ आहे हे लक्षांत येईल.

उन्माद, अपस्मार, निद्रानाश इत्यादि कांही ग्रंथोक्त

व्याधीशिवाय नवीन व्याधीवर नस्यप्रयोग केले ते प्रयोगासह व परिणामासह वर उधृत केले आहेत. याशिवाय पुंसवनविधींत शिरःस्थानातील अेका अंतःस्त्रावी ग्रंथीवर (ductless gland) नस्याचे कार्य होते हे नक्की प्रयोगानें सिद्ध व्हावयास पाहिजे. त्यासाठीं प्राण्यावर प्रयोग व्हायला पाहिजेत. परंतु चिकित्सा-नुभवानें (Clinically) असे अनुमान काढता येते हे लक्षांत घेअून व पाश्चात्य वैद्यकांतील कांहीं विरेचनावरून अेका थाइरॉइड-ग्रंथीवृद्धी असलेल्या रुग्णात शमननस्याचा उपयोग केला. रुग्ण २० वर्षाची स्त्री अविवाहित, ग्रेज्युअट, हीनोपचय असलेली ती स्वतःच थाँयराइडग्रंथिवृद्धि आहे व उपचार घ्यावयाचा आहे म्हणून उपचारार्थ आली. ग्रंथिवृद्धि पुष्कळच होती.

Apart from the Central Controll, the activity of the Sympathetic and parasympathetic is related to the internal Secretions of the different ductless glands. Thus Stimulation of the adrenergic nerves is followed by an increased Secretion of adrenaline which activates all organs supplied by this nerve. Thyroid secretion causes increase in tone and Sensitises the tissues the action of adrenaline while deficiency of thyroid Secretion is followed by increased Vagal tone".

या बाईंना रोज सायंकाळीं शमननस्य आठ थेंब दोन्ही नाकपुड्यांत टाकत असे. गंमत अशी की, आठ दिवसांत ग्रंथीची वाढ कमी होऊन प्रकृत कंठ दिसू लागला. हा एक नवीनच प्रयोग होता. अर्थात शमननस्य अगदीं गरीब औषधीद्रव्य

असत्यामुळे व त्याचे कधींच दुष्परिणाम झाले नाहीत. म्हणूनच ते निरनिराळ्या वातव्याधीवर वापरून बघता आले. शिरो-विरेचनीय नस्याचे याप्रमाणे प्रयोग करता येणार नाहीत. कारण ते कफध्न कार्य करणारे आहेत व शिरोविरोचन कायनि शिरस्थ कफाचे शोधन करणारे आहे. म्हणजेच ते तीक्ष्ण उष्ण, रुक्ष इत्यादि विरेचन कार्य करण्यास उपयुक्त असणाऱ्या गुणानें युक्त असल्यामुळे त्यांच्या वापरात थोडी जरी चूक झाली तरी त्याचे दुष्परिणाम होतात. ग्रंथकारांनी पुढील-प्रमाणे शिरोविरोचनीय नस्याचे – हीन नस्य, योग्यनस्य व अतियोग लक्षणे पुढीलप्रमाणे सांगितली आहेत. योग्य शिरोविरेचन नस्य झाल्याची लक्षणे –

लाघवं शिरसाः शुद्धिः स्त्रोतसां व्याधिनिर्जयः ।
चित्तेन्द्रियप्रसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ॥१८॥

सु. चि. अ. ४०

मस्तक हलके वाटणे, स्त्रोतसे शुद्ध होणे, विकार कमी होणे ही नस्य योग्य झाल्याची लक्षणे आहेत.
शिरोविरेचन हीनयोगाची लक्षणे :-

कंडूपदेहौ गुरुता स्त्रोतसां कफसंस्त्रवः ।
मूर्धन हीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तिम् ॥३९॥

मस्तकाला कंड सुटणे, स्त्रोतसे मोकळी न होणे, जडत्व स्त्रोतसांमधून म्हणजे नाकांतून कफाचा स्त्राव होणे; ही मस्तकशूद्धी न झाल्याची लक्षणे म्हणजे हीननस्याची लक्षणे समजावीत.

शिरोविरेचन नस्याच्या अतियोगाची लक्षणे :-

मस्तुलुङ्गामगमो वातवृद्धिरन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्धन्म गाढविरेचिते ॥४०॥

सु. चि. अ. ४०

नाकांतून मेंदूचा (तुपासारखा) स्त्राव होणे, वात वाढणे, इंद्रियांना भ्रम पडणे, मस्तक पोकळ (शून्यता) वाढणे ही लक्षणे नस्याचा अतियोग झाला म्हणजे होतात.

वाग्भटाने शमन नस्याचा हीन, योग्य, अतियोगाची लक्षणे दिली नाहीत. परंतु सुश्रुताने मात्र स्नेहननस्याच्या हीन, योग्य अतियोगाची लक्षणे सांगितली आहेत. या स्नेहननस्याच्या लक्षणाचा शमननस्य वापरण्यासाठी पुष्कळच उपयोग होतो म्हणून ती ग्रंथोक्तच पुढे देत आहे. स्नेहननस्याचीच ग्रंथोक्त योगातियोगलक्षणे बोधप्रद होतात. ती पुढीलप्रमाणे आहेत.

तस्य योगातियोग योगानामिदं विज्ञानं भवति ॥३२॥

लाघवं शिरसो योगे सुखस्वणनावप्रबोधनम्

स्नेहननस्याचा सम्यग्योग झाला असतां मस्तक हलके वाटते. सुखानें झोप येते व स्वस्थयणानें जाग येते. त्याचे विकार बरे होतात. इंद्रिये प्रसन्न राहतात. मनाला सुख होते.

स्नेहननस्याच्या अतियोगाची लक्षणे :

ककप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रः ।

लक्षणं मूर्धन्यंतिस्तिर्थं रुक्षं तत्रावचारयेत ॥३३॥

स्नेहन नस्याचा अतियोग झाला तर नाकांतून व तोंडातून कफाचा अतिशय स्त्राव होतो; डोके जड होते; इंद्रियविभ्रम व्होतो; म्हणजे इंद्रियांची कामे बरोबर होत नाहीत. यावर रुक्ष औषधाचे नस्य द्यावे. विशेषतः अतिस्नेहन झाले असतां रुक्ष असे प्रधमन नस्य किंवा रुक्ष वायुरूप हुंगण्याचे नस्य द्यावे. म्हणजे स्नेहन नस्याच्या अतियोगाचे दुष्परिणाम होणार नाहीत. प्रधमन नस्यापेक्षाही वायुरूप हुंगण्याची नस्यद्रव्ये चटकन योग्य कार्य करतात व रोग्यास बरे वाटते. स्नेहननस्य कोणते दिले आहे यावर तद्विपरीत रुक्ष नस्यौषधं वापरणे अवलंबून रहाते स्नेहननस्याच्या अयोगाची लक्षणे -

अयोगे वातवैगुण्यमिन्द्रियाणां च रुक्षता ।

रोगाशान्तीश्च तत्रेष्ठं भूयो नस्यं प्रयोजयेत ॥३५॥

नस्याचा अयोग किंवा हीन मात्रा झाली तर वात प्रतिलोम होतो, इंद्रियांना रुक्षता येते व विकार बरे होत नाहीत. यावर पुन्हां नस्याची योजना करावी.

स्नेहन नस्याचे व शमन, बृहणनस्याचे ग्रंथकारांनी मर्श व प्रतिमर्श असे दोन प्रकार सांगितले. हे प्रकार या नस्याच्या मात्रावरून - औषधी प्रमाणावरून पाडले आहेत. व्यवहारात योग्य मात्रा व कालनिश्चितीसाठीं त्यांचा चांगला उपयोग होतो. सुश्रुतानी व वाग्भटानेही याचे विवेचन केले आहे. सुश्रुतानी मर्शाल्य नस्यापेक्षा प्रतिमर्शाल्य नस्याचेच जास्त विस्तृत विवेचन केलेले दिसून येते. यामध्ये प्रतिमर्श नस्याची व्याख्या, त्याचे प्रमाण किंवा मात्रा हे नस्य घालण्याच्या वेळा

तद्तद्काली प्रतिमर्श नस्याचा होणारा उपयोग यांचा सुश्रुताने विचार केलेला आहे. सुश्रुताने स्नेहन व शिरोविरोचन या दोन्ही प्रकारच्या नस्याचे प्रत्येकी जे पांच प्रकार सांगितले त्याच प्रकारात हे मर्श व प्रतिमर्श हेही दोन प्रकार येतात हे पूर्वी आपण पाहिलेच आहे.

प्रतिमर्शाख्य नस्य हे दिवसांतून चौदा वेळा करावे असे सांगितले आहे. त्याचे कार्य स्वास्थ्यरक्षणाचेच असल्याचे दिसून येते. त्याची मात्रा अत्यंत कमी असते म्हणून इतर नस्यांना ग्रंथकारांनी वयाची मर्यादा सांगितली आहे. पण हे नस्य सर्व काली हितकारक आहे असे सांगितले आहे

न नस्यमूनसप्ताद्वे नाती ताशीति वत्सरे ।

वा. सु. अ. ॥ २८ ॥

सात वर्षांपूर्वी व ऐंशी वर्षे वयानंतर नस्य देवू नये. ही नस्य देण्याची वयोमर्यादा सांगितली आहे. तरी प्रतिमर्श नस्य मात्र आजन्ममरणात्त हितकारक आहे असे सांगितले आहे.

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बस्तिवत् ।

वा. सु. अ. ॥ २० ॥

प्रतिमर्श नस्य बस्तीप्रमाणे आजन्ममरण हितकारक आहे. ज्या प्रमाणे शोधन, बमन, विरेचन इत्यादि – दहा वर्षांच्या आंत व सतर वर्षांनंतर करू नये असे सांगून पंचकर्मातील बस्ती मात्र जन्मापासून मरणापर्यंत हितकारक आहे असें सांगितले आहे त्याचप्रमाणे नस्य विधीलाही कालाची, वयाची मर्यादा

सांगितली असली तरी हे प्रतिमर्शाख्य नस्य सर्वकाली जन्मापासून मरणापर्यंत देण्यास हरकत नाहीं असें सांगीतले आहे. तसेच याचे नित्य सेवन केल्यानें हें मर्शसारखेच गुणकारी होते. त्याचप्रमाणे हें नस्य करीत असतांना याला पथ्यही नाही व त्यापासून कांही अपायही होत नाहीत. तसेच हे प्रतिमर्श नस्य क्षतपीडित, कृश, बाल, वृद्ध, सुखी लोक यांना घावे. वृष्टीच्या दिवशीं ते देण्यास हरकत नाहीं.

मर्शवच्च गुणान् कूर्यात्सहि नित्योपसेवनात् ।
न चात्र यंत्रणां नापि व्यापदभ्यो मर्शवदभयम् ॥

वा. सु. अ. २०

मर्श नस्यानें तावडतोब विकारनाशक कार्य होते परंतु त्याचे दुष्परिणामही होऊ शकतात. तशी प्रतिमर्श नस्याची भीती नसते. ते दुष्परिणामही करत नाहीं व नित्य सेवनानें अशीरा व सावकाश मर्शाख्य नस्यानें जे विकारशमनाचे कार्य घडते तसे याचेही घडते.

प्रतिमर्श नस्य करण्यास अयोग्य रोगी –

..... न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥२६॥

मद्यपीतेऽबलश्वोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ॥

उत्कृष्टोत्किलष्ट दोषे च हीनमात्रतया हि सः ॥२७॥

वा. सु. अ. २०

प्रतिमर्श नस्य पुढील रोग्यांना देवू नये. दुष्टपीनस्, श्रवण-दौर्बल्य व कृमीजन्य शिरोरोग हे विकार ज्यांना आहेत व

ज्यांनी मद्यपान केले आहे व ज्यांचे दोष वृद्धिगत झाले आहेत किंवा स्वस्थानापासून निघाले आहेत त्यांना ते देऊ नये; कारण या नस्याचे प्रमाण लहान (दोन बिंदू) असल्या-मुळे दोषांचे शमन न होता तें वाढवण्याचा मात्र संभव आहे. मर्श व प्रतिमर्श नस्याची मात्रा (प्रमाण)

ईषदुच्छङ्घतः स्नेहो या वद्वक्त्रं प्रपद्यते ।

नस्ये निषिक्तं तं विद्यात् प्रतिमर्शं प्रमाणतः ॥५३॥

नाकांत घातलेला स्नेह नाकानें किंचित ओढून घशापर्यंत जाण्याला स्नेहाचे जेवढे बिंदू लागतील तेवढया प्रमाणाला प्रतिमर्श नस्य असे म्हणतात. प्रतिमर्श नस्याचे प्रमाण अेक किंवा दोन बिंदू असते.

मर्श नस्याचे प्रमाण :-

प्रदेशिन्यंगुली पर्वद्वयान्मग्न सनूद्धतात् ।

यावत्पत्त्यसौ बिंदुर्दशाप्टौ षटौषट्कमेण ते ॥

मर्शस्यात्कृष्टमध्योना मात्रास्ता अेव च क्रमात् ॥१०॥

बिंदुद्वयोनाः कल्कादे :

वा. सु. अ. २०

तर्जनीची दोनपेरे स्नेहादिकांत बुचकळून काढल्यावर जे परिमाण खाली पडते त्याला बिंदू अशी संज्ञा आहे. असे दहा, आठ व सहा बिंदू मर्शाख्य नस्याचे अनुक्रमे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ प्रमाण होय. त्यातच दोन वजा केले असतां कल्कादिकांचे प्रमाण होते. मर्शाख्य नस्याची मध्यम मात्राच आम्ही आतां

-पर्यंत सर्व प्रकारच्या नस्यौषधांची दिली. वाग्भटांनी शमन व बृंहण नस्याने जे रोग बरे होतात म्हणून मागे सांगितले आहे ते सुश्रुतांनी प्रतिमर्श नस्य प्रयोगाने बरे होतात असे सांगितले आहे.

नस्येन रोगाः शास्यन्ति नराणामूर्धवंजत्रुजाः ।

इन्द्रियाणां च वैमल्यं कुर्यादास्यं सुगन्धिं च ॥५४॥

हनुदन्तशिरोग्रीवात्रिकं बाहुरसां बलम् ।

बलीपलित खालित्यंव्यड्गानां चाप्यतंभवम् ॥५५॥

सु. चि. अ. ४०

नस्यानें मनुष्याच्या मानेच्या वरच्या भागांत होणारे रोग बरे होतात. इंद्रिये शुद्ध होतात. तोंडाला सुगंध येणे, हनुवटी, दांत, मस्तक, मान, त्रिक, बाहु व छाती यांना बळकटी येते. वालि पलितरोग (अकाली वार्धक्य), टक्कल पडणे व वांग हे रोग होत नाहीत. दोषभेदाने नस्यासाठी वापरण्याची द्रव्ये -

तैलं कफे सवाते स्यात् केवले पवने वसाम् ।

दद्यात्सर्पिः सहा पित्ते मज्जानं च समासते ॥५६॥

चतुर्विधस्य स्नेहस्य विधिरेव प्रकीर्तिः ।

इलेष्मस्थानाविरोधित्वात्तेषु तैलं विधीयते । ५७॥

सु. चि. अ. ४०

नस्यकर्मात वातयुक्त कफ असतां तेलाचा उपयोग करावा, केवळ वाताचा विकार असतां चर्बीचा उपयोग करावा; पित्तविकारावर नेहमी तुपाचा उपयोग करावा, याचा उपयोग लवकर होतो. याप्रमाणे या चतुर्विध स्नेहांचा विधि सांगितला

आहे. तेल हे कफस्थानाला विरुद्ध नस्याकारणाने केवळ कफरोगावरही तेलव योजावे. ज्यावेळी रोगाचे शमन लवकर करावयाचे असते, रोगी बलवान असतो त्यावेळी मर्शाख्य नस्याचा उपयोग करावा. याचा उपयोग लवकर होतो. परंतु नाजूक प्रकृतीचे लोक अशक्त, दुर्बल, भित्रा, रोगी, बलवान किंवा अबलवान रोग असेल तर प्रतिमर्श नस्याचा उपयोग करावा. प्रतिमर्श नस्य नित्य सेवन करण्यास हरकत नाही व आजन्ममरणान्त सेवन करण्यासही हरकत नाही.

मर्श प्रतिमर्श नस्यातील भेद -

आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षपिकृष्टता ॥३८॥

मर्शं च प्रतिमर्शं च विशेषो न भवेद्यपि ॥

कोमर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्तत ॥३५॥

वा. सु. अ. २०

मर्श नस्य तत्काल लागू पडून पुष्कळ गुण देते व प्रतिमर्श नस्य अुशीरा लागू पडून अल्प गुण देते. हा मर्श व प्रतिमर्श नस्यातील भेद आहे. असे नसते तर पथ्य सांभाळून व अपाय होण्याची भीती बाळगून प्रतिमर्शायीवजी मर्शाचा उपयोग कोण करील? मर्श नस्यास नस्याची सर्व पथ्यें पाळावी लागतात (मागे सांगितलेली). प्रतिमर्श नस्याला कोणतेही पथ्य पाळावे लागत नाहीं. मर्श नस्याच्या दुष्परिणामाची भीती असते. त्याप्रमाणे प्रतिमर्श नस्याचे कोणतेही दुष्परिणाम होत नाहींत.

आतापर्यंत अनुभूत प्रयोग दिलेल्या सर्व रुग्णांत शमन, बृहण नस्याचे मर्शारब्य प्रमाणच वापरलेले वाचकांना आढळून

येईल. मात्र मर्श नस्याची मध्यम मात्रा वापरली आहे. आणि म्हणून त्याचे उपयोग झटकन व्याधीनाशक झाले. पाणिशुक्ती (३२ थेंब, ६४ थेंब) इत्यादि नस्याचे जे प्रमाण सांगितले आहे ते बहुतेक हल्ली उपयोगी पडत नाही. परंतु क्वचित् कांहीं रोग्यामध्यें ३२ थेंब किंवा ६४ थेंबसुद्धां औषध घालावे लागते. परंतु ही मात्रा जरी घातली तरीसुद्धां शमन नस्याचे दुष्परिणाम विशेष दिसून येत नाहींत. पथ्यें दुष्परिणामाची भीती, ही शिरोविरेचन नस्यांत फार असतात म्हणून ती वापरताना मात्र नस्याच्या औषधाच्या प्रमाणाकडे अवश्य लक्ष दिलेच पाहिजे. असो.

प्रतिमर्शारब्य नस्य सुश्रुतानें चौदावेळां करण्यास सांगितले आहे. म्हणजे प्रत्येकानी चौदा वेळां करावे असे नव्हे. तर त्याचे चौदा वेगवेगळें काल सांगितले. या कालानुरूप ज्या रोगांत जो काल योग्य वाटेल त्या कालीं ते घालावे. वाग्भटाने नस्यविधी काल (१५ काल) सांगितले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

निशाहर्भुक्तवांताहःस्वप्नाध्वश्मरेतसाम् ।

शिरोभ्यजनगंडूषप्रस्तावांजनवर्चंसाम् ॥२८॥

दन्तकाष्ठस्य हास्यस्य योज्योऽन्तेसौ द्विंबिदुकः ।

वा. सु. अ. २०

- १) सकाळी
- २) संध्याकाळी
- ३) जेवण झाल्यावर
- ४) वांती झाल्यावर
- ५) दिवसा निजून उठल्यावर
- ६) प्रवास
- ७) श्रम
- ८) मैथुन
- ९) शिरोभ्यंग
- १०) गंडूष - गुळण्या
- ११) मलोत्सर्ग
- १२) मूत्रोत्सर्ग
- १३) अंजन
- १४) दंतधावन
- १५) हास्य केल्यानंतर हे प्रतिमर्श नश्य करावे.

त्या त्या कालीं प्रतिमर्शं नस्य केल्याने होणारे परिणाम
पंचमु स्त्रोतसां शुद्धिः कलमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥२९॥
दृग्बलं पंचमु ततो दंतदाढर्चं मरुच्छमः ॥

वा. सू. अ. २०

वरील पंधरापैकीं पहिल्या पांच प्रसंगी – सकाळी, संध्याकाळी, जेवल्यावर वांती झाल्यावर, दिवसा निजन उठल्यावर हे केले असतां स्त्रोत्रसांची शुद्धी होते. त्यांच्या पुढील तीन प्रसंगी प्रवास, श्रम, मैथुनानंतर हे नस्य केले असतां श्रम-परिहार होतो. दंतधावनानंतर याचा उपयोग केला तर दांत बळकट होतात. व हास्यानंतर ते सेवन केले असता श्रमपरिहार होतो. त्याप्रमाणे निरनिराळेचा काळी प्रतिमर्शं नस्याचे सेवन केले असतां त्याचे परिणाम होतात.

सुश्रुताने पुढील प्रमाणे प्रतिमर्शं नस्याचे चवदा काल सांगितले आहेत.

प्रतिमर्शश्चतुर्दशमु, कालेषु पादेयः; तद्यथा-तल्पोथिथतेन, प्रक्षालित दन्तेन, गृहान्निर्गच्छता, व्यायाम व्यवायाध्वपरिश्रान्तेन, मूत्रोच्चार कवलाञ्जनान्ते, भुक्तवता, छद्विता, दिवास्वप्नोत्थितेन, सायं चेति ॥५१॥

सु. चि. अ. ४०

१) सकाळी निजून उठल्यावर २) दांत धूतल्यावर ३) घरातून बाहेर जातांना ४) व्यायाम ५) मैथुन ६) मार्गक्रमण केल्यावर ७) मलमूत्रोत्सर्ग ८) तोंडात गुळण्या घेतल्यानंतर

डोळचांत अंजन घातल्यावर ११) जेवल्यानंतर १२) वांती झाल्यावर १४) दिवसा झोप घेऊन उठल्यानंतर १४) संध्याकाळीं असे चौदा वेळां प्रतिमर्शं नस्य योजावे.

वागभटाने शिरोभ्यंग केल्यावर हे नस्य करावे असे सांगितले आहे ते सुश्रुताने सांगितले नाहीं. व. सुश्रुताने गृहान्निर्गच्छता – घरातून बाहेर जातांना हे नस्य करावयास सांगितले आहे. त्याप्रमाणे प्रतिमर्शं नस्याचे सुश्रुताने चवदा व वागभटाने पंधरा काल सांगितले आहेत.

सुश्रुताने सांगितलेल्या चौदा नस्यकाळी हे नस्य केल्याने होणारे परिणाम पुढीलप्रमाणे सांगितले आहेत :-

तत्र तल्पोत्थितेनासेवितः प्रतिमर्शो रात्रावुपचितं नासा-
-स्त्रोतोगतं मलमुपहन्ति मनःप्रसादं च करोति, प्रक्षालित-
दन्तेनासेवितो दन्तानां दृढतां वदसौगन्ध्यं चापादयति, गृहान्नि-
र्गच्छता सेवितो नासास्त्रोतसः क्विलज्ज तया रजो, धूमो वा न
बाधते व्यायाम मैथुनाध्वपरिश्रान्तेः नासेवितः श्रममुपहन्ति,
मूत्रोच्चारान्ते सेवितो दृष्टेरुत्त्वमपनयति. कवलाञ्जनान्ते
सेवितो दृष्टं प्रासादयति, भुक्तवता सेवितः स्त्रोतसां विशुद्धिः
लघुतां चापादयति, वान्तेनासेवितः स्त्रोतोविलग्नं इलेषमाणमपोह्य
भुक्ताकाड्भामापादयति, दिवास्वप्नोत्थितेनासेवितो निद्राशेषं
गुरुत्वं मलं चापोह्य चित्त्यैकाग्न्यं जनयति सायं चासेविताः
सुखानिद्राप्रबोधं चेति ॥५२॥

सु. चि. अ. ४०

१) सकाळी निजून उठल्यावर प्रतिमर्शं नस्य घेतले असतां

रात्री नाकामध्ये साठेला मळ निघून जातो व मनाला हुषारी वाटते.

- २) दांत घासल्यावर हे नस्य केले असतां दांताला बळकटी येते व तोंडाला सुगंध सुटतो.
- ३) घरांतून बाहेर जाताना केले असतां नाकपुडचा ओलसर राहिल्यामुळे धुराळा व धूर यांचा उपद्रव होत नाही.
- ४) व्यायाम, भैथुन व मार्गक्रमण केल्यावर हे नस्य घेतले असतां श्रमाचा परिहार होतो.
- ५) गुळण्या (गंडूष किंवा कवल) केल्यानंतर किंवा अंजन घातल्यानंतर घेतले असतां दृष्टी प्रसन्न होते.
- ६) जेवल्यावर घेतले असतां स्त्रोतसशुद्धि होते व लघुता येते. हलकेपणा वाटतो.
- ७) मलमूत्रविसर्जनानंतर घेतले असतां दृष्टीचा जडणा नाहीसा होतो.
- ८) वांती झाल्यावर घेतले असतां स्त्रोतसांना चिकटलेल्या कफाचा नाश होऊन पुन्हा अन्न खाण्याची इच्छा उत्पन्न होते.
- ९) दिवसा झोप घेऊन अुठल्यानंतर घेतले असतां झोपेमुळे येणारे जडत्व व नाकांतील मळ नाहींसा करून मनाची अेकाग्रता उत्पन्न होते.

* LIBRARY *
१०) संध्याकाळीं घेतले असतां स्वस्थपणे झोप येते व स्वस्थपणे जाग येते.

वर दिलेले प्रतिमर्श नस्याचे उपयोग पाहिले म्हणजे आजच्या यंत्रयुगांत मनुष्याला त्याची किती आवश्यकता आहे हे दिसून येईल. अनेक प्रकारचे दृष्टीचे रोग, दांतांचे रोग, छातीचे, फुफ्फुसाचे रोग, शिरःस्थानाचे रोग यांची आबालवृद्धा—मध्ये जी रेलचेल दिसते ती या नस्याच्या उपयोगाने कितीतरी कमी होईल. पायोरिआ व त्यामुळे मुखदुर्गंधी हा रोग अनेक स्त्रीपुरुषांना, बाल, तरुण, वृद्धांना असलेला दिसून येतो. अकाली दांत काढून टाकावे लागतात. वैद्यकांतील शास्त्रज्ञांचे असे मत आहे कीं, कांही वर्षानी जगांत बावीस वर्षाच्या माणसाला दांत काढून टाकावे लागतील इतके हल्लीचे दंतरोग प्रमाण वाढलेले आहे. वर सांगितल्याप्रमाणे स्वस्थवृत्ती टिकण्यासाठीं आरोग्य राहण्याबाठीं दन्तधावनानंतर प्रतिमर्श नस्याची किती आवश्यकता आहे हे कळून येईल.

घरांतून बाहेर पडताना प्रतिमर्श नस्य करण्यास सांगितले आहे. त्यामुळे नाकपुडचा ओलसर होऊन धुराळा व धूर यांचा उपद्रव होत नाहीं असे ग्रंथकार सांगतात. सध्या ह्या नस्याचा कितीतरी धंद्यामुळे होणाऱ्या रोगासाठी प्रतिबंधक म्हणून उपयोग होईल हे पाहण्यासारखे आहे. कापड खात्यामध्ये, वेस्टखात्यामध्ये कापड गिरणीतील कामगारांच्या नाकामध्ये कपडचांचा, कापसांचा धुराळा जातो, कापसाचे बारीक, बारीक तंतु जातात. हातमागावर काम करणारे विणकर विशेषत:

आमच्याकडे साळी लोक ही कामें करतात व त्याना हटकून तमकश्वास असतोच, या रोगाचे कारण कापसांतील व कापडां-तील धूराळा हेच आहे. येथें नस्य हे प्रतिबंधक म्हणून कार्य करणारे ठरते.

दगडी कोळशाच्या भट्ट्याजवळ धुरांत काम करणारें लोहार, कलही वगैरे करणारे लोक, खाणीमध्ये दूषित वायूत काम करणारे लोक यांनासुद्धां कामावर जातांना हे नस्य उपयोगी पडणारे आहे.

शहरांमध्यें अगर साधारण मोठ्या गांवी नगर-पालिकांनी स्वच्छतेसाठीं सकाळी रस्ते झाडण्याचीं व्यवस्था केलेली असते. हीच वेळ कामगारांची कामावर जाण्याची, सकाळी लहान मुळे शाळेत जाण्याची असतात व रस्त्यावरील धुळीचे दुष्परिणाम यांच्यावर होतात. मोठ्या शहरामध्यें व लहान शहरांमध्यें वाहनांची रहदारीही जास्त असते. त्यामुळे धूळ उडते व तिचा रस्त्यावरून जाणाऱ्यावर परिणाम होतो. लहान मुलांना टॉन्सिल्स वाढणे, सुजणे, घसा सुजणे, दुखणे, वारंवार पडसे येणे इत्यादि रोग होतात. मोठ्या माणसांनाही हे रोग व विशेषतः नाक बंद होणे, नाकांतील हाड वाढणे, नाकांतील मांस वाढणे (नासार्श) इत्यादि रोग जडतात. प्रतिमर्श नस्य घरांतून बाहेर जातांना घालावे म्हणजे आजही अशा प्रकारच्या कितीतरी रोगांना आळा वसेल. हजारो वर्षांपूर्वी सुश्रुतानें सांगितलेला हा प्रयोग, तो जुना आहे. प्राचीन आहे म्हणून त्याची उपयुक्तता किंवा त्याचे मोल आजही कमी नाहीं. कालान्तरामुळे त्याचे आजही अवमूलन

होणार नाहीं. उलट पूर्वीच उद्योगधंदे वगैरे कमी असल्यामुळे, यांत्रिक साधने कमी असल्यामुळे याची जरुरी कमी वाटत असेल. त्याचे उलट आजचे त्याची आवश्यकता जास्त आहे, लहान मुलापासून म्हातान्यापर्यंत माणसे आजारी पडतात. त्याला कितीतरी प्रमाणांत आळा बसेल.

व्यायाम, मेथुन, मार्गक्रमण केल्यावर हे नस्य केले असतां श्रमपरिहार होतो. व्यायाम व मार्गक्रमणाचा कोठे प्रश्न विशेष उद्भवत नाहीं. व्यायाम तरी शेकडा ९९ टक्के कोणी करीतच नाहीं. तरीसुद्धां यंत्राचा दास झालेला आजचा माणूस यंत्राच्या आहारी जाऊन थकतो, श्रमतो, त्याचा श्रमपरिहार करण्यास नस्य हे उपयुक्त आहे. अतिश्रमामुळेसुद्धा निद्रानाशादि विकार होतात. प्रतिमर्श नस्याचे उपयोगाने ते वेळीच प्रशम पावले म्हणजे उग्रहृष्ट धारण करत नाहीत.

जेवल्यावर हे नस्य केल्यास स्त्रोत शुद्धि होते व लघुता येते. जेवण झाल्यावर विशेषतः कफाचा स्वाभाविक प्रकोप होतो. त्यामुळे जडपणा येणे, सुस्ती येणे, झोप येणे, कफ-प्रकोपामुळे कित्येकजणांना जेवल्यावरोबर शिंका येतात, नाकांतून कफस्त्राव होतो, ही लक्षणे दररोज जेवल्यावर होतात. परंतु ती स्वाभाविकच उपशम पावणारी आहेत म्हणून त्यावर उपचार करण्याचा प्रसंग येत नाहीं. परंतु जेवल्यावर सुस्ती, झोप येते म्हणून जर मनुष्य रोज झोपू लागला तर त्याला स्यौल्य येत जाते, जाड्य निर्माण होते, चपळपणा नाहींसा होतो. म्हणूनच जेवल्यावर हे नस्य करावे. यांने नाकांतील,

शिरस्थानातील स्त्रोतसांची शुद्धी होते व शरीराला लाघव होते.

वांती कोणत्याही कारणानी होऊ दे; वांती ज्ञाल्यावर घशांत खवखवल्यासारखे वाटते; पुन्हा वांती होईल असे वाटते; जास्त वांत्या ज्ञाल्या तर कपाळ दुखते, घसा बसतो, दुखतो. परंतु वांती ज्ञाल्यावर जरं हे नस्य केले तर घशाला जो कफ चिकटलेला असतो व त्यामुळेच खवखवणे इत्यादि लक्षणे होतात ती यांनी नाहीशी होतात. तसेच डोके दुखणे इत्यादि त्रासाहि नाहींसा होतो.

रात्रीच्या झोपेमुळे मनुष्याला जेवढी सुस्ती येते त्यापेक्षाही दिवसा जास्त झोप घेतल्यामुळे अधिक सुस्ती येते. कारण रात्री वात दोषाचे प्राधान्य असते. त्यामुळे झोप रात्री घेतल्याने वाताचे प्रशमन होते व कफाचा प्रकोप होत नाहीं. उलट दिवसा मनुष्य जागा राहिल्यामुळे स्वाभाविकच कफदोषाचे प्रशमन होते व वाताचा प्रकोप होत नाहीं. याचे उलट प्रज्ञापराधामुळे किंवा हल्ली नोकरीच्या कामाच्या वेळां रात्री-गिरण्या, कारखाने, सिनेमा, नाटके इत्यादि ठिकाणच्या नोकरांना रात्रपाळचा असतात. — असल्यामुळे रात्री जागरण ज्ञाल्यामुळे आधीच रात्र हा वाताचा काल व जागरण हे कातप्रकोप करणारे ही दोन्ही कारणे एकमेकास पूरक होतात. त्यांतही रात्रीचे श्रम हे आणखी वातप्रकोप करणारे आहेत. ही सर्व कारणे वाताचा प्रकोप करणारी होऊन ती वातप्रकोपजन्य निरनिराळे वातविकार उत्पन्न करतात. रात्री जागरण करणारी माणसे दिवसा झोप घेतात. परंतु रात्री जागणेही स्वस्थहितकर

नाहीं व दिवसा झोपणेही हितकर नाहीं. दिवस हा कफवृद्धि करणारा आहे व झोप ही कफवृद्धी करणारी आहे. त्यांतून सणाच्या निमित्ताने गोड पदार्थ, जड पदार्थ यांचे जेवण घेऊन दिवसा झोप घेतली म्हणजे आणखीनंच कफवृद्धी होते, ही तिन्ही कारणे एकमेकाना सहाय्यक होऊन कफदोषाचा प्रकोप करतात व कफजन्य व्याधि निर्माण करतात. म्हणूनच अशा तन्हेचा व्यवसाय नोकरी करणाऱ्यांना केवळ वातव्याधी-गृधसी, कटिवात, संधिवात, निद्रानाश — अवबाहुक इत्यादि व्याधी, केवळ कफरोग तमकश्वास, कास, अग्निमांद्य इत्यादि व्याधि किंवा वातकफजन्य व्याधीही होतात. असो. स्वास्थ्य टिकविष्यासाठी वरील प्रतिमर्श नस्याचा असा व्यवसाय असणाऱ्या लोकांनी युक्तीने उपयोग केला असता त्यांचे निरनिरनिराळचा व्याधीपासून संरक्षण होईल. उदा. दिवसा निजून उठल्यावर नस्य करणे, घरांतून बाहेर जातांना नस्य करणे, रात्री निजून अुठल्यावर नस्य करणे इत्यादि.

रात्रीची झोप योग्य वेळी विनासायास स्वस्थपणे येऊन सकाळी उत्साहाने स्वस्थपणे जाग येणे हे निरोगी स्वस्थ माणसाचे लक्षण आहे व तशी झोप येण्यासाठी व जाग येण्यासाठी स्वस्थवृत्ती नियमातच या प्रतिमर्श नस्याचा अंत-भवि आहे. नित्य दिनचर्येतच स्वास्थ्यरक्षणार्थ या नस्याचा उपयोग करावा. असो.

आतांपर्यंत प्रतिमर्श नस्याची मात्रा, काल, परिणाम यांचा अुहापोह केला परंतु ह्यामध्ये अेक गोष्ट अजिबात

अनिर्दिष्ट राहून गेली आहे. ती म्हणजे प्रतिमर्श नस्याचे औषध स्वस्थ, निरोगी माणसानें सर्वकाली म्हणजे ग्रंथामध्ये सांगितलेल्या चवदा किंवा पंधरा वेळी अेकाच औषधी द्रव्याचे नस्य करावयाचे कां? तसे असेल तर ते नस्यौषध कोणते? सर्व प्रकृतीच्या वातादि, अेकदोषज, द्वंद्वदोषज, सम प्रकृति - स्वस्थ लोकांनी अेकाच नस्याचा - नस्यौषधाचा उपयोग करावा कां? असे सर्व प्रकारच्या प्रकृतीच्या माणसांना, ग्रंथाने सांगितलेल्या सर्वकाली घालता येण्यासारखे एकच औषध आहे कां? असल्यास कोणते? नसल्यास या प्रतिमर्श नस्यविधीचा प्रपंच किती मोठा होईल हे सहज सांगता येईल. आणि प्राचीन ग्रंथकारांनी जरी एका अध्यायांत, मोजक्या सूत्रांत जरी हा नस्यविधी थोडक्यांत सूत्रबद्ध केलेला असला तरी तो अशा विचारांतून अफाट आहे. शास्त्रकारांनी, ग्रंथकारांनी या अध्यायांतून फक्त या विधीचे मार्गदर्शन केले आहे. वैद्यांना अेक दृष्टीकोन दिला आहे. तो पुस्तकाचा एक धडा असावा येवढाच वाटतो. परंतु त्यामध्ये ऊर्ध्वांगचिकित्सेचा व ऊर्ध्वांगातील अनेक अुपांग चिकित्सेचा अर्थांग भाग सुप्त आहे. कायचिकित्सा हा ज्याप्रमाणे सध्या कांहींसा विस्तृतविभाग आयुर्वेदांतील अष्टांगामध्ये आढळून येतो त्याचप्रमाणे ही ऊर्ध्वांग चिकित्साहि कायचिकित्सेचाच अेक विभाग या दृष्टीने विस्तृत झाली पाहिजे. म्हणजे अष्टांगातील कायचिकित्सा विभाग पूर्ण होईल. नुसत्या नस्यविधीमध्ये निरनिराळे नस्याचे प्रकार त्यांची औषधें त्या औषधाचे स्वस्थस्थितीत व आतुर-स्थितीत निरनिराळे प्रयोग, या प्रयोगाचे परिणाम यांचा विचार करावयाचा म्हटले. तरी अेकेक ग्रंथ होईल, अेवढा हा

विषय मोठा आहे. त्यासाठीं अनेकांचे अनेक अनुभव निरनिराळचा पद्धतीने होऊन हे काम होणार आहे. अेकट्या-दुकट्यांच्या अल्पशा अनुभवानें व ज्ञानाने या विज्ञानाचा एक अल्पांशसुद्धां व्यापणार नाही हे लक्षांत घेऊन फक्त विषय प्रवेश करणे अंवढाच उद्देश ठेवून हा अत्यल्प प्रयत्न करण्याचे धाडस केले आहे.

असो या विभागामध्ये शमननस्य, बृहणनस्य यांचे सानुभव अल्पसे विवेचन, ग्रंथोक्त नस्यविचार व त्या अनुरोधाने वापरण्याचे औषधी प्रयोग हे पाहिले. यानंतर शिरोविरेचन नस्याचा थोडासा विचार व कायचिकित्सेमध्ये निरनिराळचा रोगावर नस्यचिकित्सा सांगितली आहे; त्यांचा कांहींसा विचार करु.

(३)

चिकित्सेमध्ये बहुतेक उर्ध्वजवृग विकारावर नस्यचिकित्सा सांगितली आहे व ती एक महत्वाची चिकित्सा आहे. ऊर्ध्वांग रोगामध्ये व्याधीजनक दोषाचे शोधन किंवा शमन हे पोटांत औषधे देण्यानें जितके होते त्यापेक्षा लवकर नस्य, धूम, लेप, कर्णपूरण, अंजन इत्यादि उपायांनी होते व लेपादिपेक्षां नस्य-चिकित्सा हीच ऊर्ध्वांगाची मूलगामी चिकित्सा आहे. कारण रोगाचे जे सन्निकृष्ट कारण दोष त्यावरच त्याचे कार्य आहे व सन्निकृष्ट कारणाचा नाश म्हणजेच व्याधी नाश होतो. म्हणून अधोभागाच्या रोगांत ज्याप्रमाणे वमन, विरेचन, बस्ति, रक्त-क्षोभण इत्यादिना महत्वाचे स्थान आहे त्याचप्रमाणे ऊर्ध्वांग रोगांतही शिरोविरेचन, शिरोबस्ति, रक्तमोक्षण यांना प्राधान्य

आहे. विशेषतः नस्याचा येथे विचार करावयाचा आहे.

उद्धर्वांगविकारामध्यें जत्रुअस्थिचां वरचे भागांत होणाऱ्या विकारांचा अंतरभाव होतो.

अपची, ग्रंथी, गंडमाळा, गलगंड, शहात्तर डोळ्याचे रोग, अटुवीस कानाचे रोग, एकतीस नाकाचे रोग आणि अकरा शिरोरोग हे शालाक्यतंत्रातील रोग तसेच शहात्तर मुख रोग – या मुखरोगामध्यें ओष्ट, जिव्हा, मुखांतर्गत रोग, दंत पुप्पट, दंत, तालु, कंठ, गिलायु, गलशुण्डी ह्या उपांगांच्या रोगांचा अंतर्भाव होतो.

याशिवाय हिंक्का, कामला, रक्तपित्त, स्वरभेद, विष-चिका, वातरोग, – यामध्ये विश्वाची अवबाहुक, अर्दित, मन्या स्तंभ इत्यादि, उन्माद, अपस्मार, मूर्च्छा इत्यादि शारीर-व्याधीवर नस्याचा उपयोग होतो. त्याचा क्रमशः विचार करू.

प्रथमच सांगितल्याप्रमाणे शिरोविरेचन नस्यांचा मी विशेष उपयोग केला नाही. कांहीं थोड्या रोगामध्यें या द्रव्यांचा उपयोग चांगला दिसून आला. उदा. अपस्मारामध्ये वचाचूणने प्रधमन नस्य दिले असतां रोगी तावडतोब शुद्धीवर येतो. सूर्यावर्त म्हणजे अर्धशिशी फार चांगली कमी होते.

ग्रंथकारांनी खालील रोग शिरोविरेचन केल्याने बरे होतात असे सांगितले आहे.

शिरोविरेचनं इलेष्मणां भिव्यात्पतालुकण्ठशिरसामरोचक शिरोगोखशूलपीनसाधार्वभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानेषु

चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचन द्रव्यैस्ततिसद्धेन वा स्नेहेनेति ॥२३॥

सु. चि. अ. ४०

शिरोविरेचन नस्य हे शिरोविरेचन द्रव्यांनी सिद्ध केलेल्या स्नेहानी पुढील रोगांत द्यावे. कंफाने टाळा, कंठ, मस्तक गच्च होणे, मस्तकशूल, पीनस, अर्धावभेदक, कृमि, पडसे, फेफरे, वास न येणे, व दुसरे कफजन्य मानेच्या वरच्या भागांत होणारे रोग याजवर हे नस्य द्यावे.

वागभटाने पुढील रोगांतर शिरोविरेचनीय नस्य देण्यास सांगितले आहे.

विरेचनं शिरःशूल जाडचस्यंदगलामये ॥ २ ॥
शोफगंडकृमिग्रंथि कुष्ठापस्मारपीनसे ॥

वा. सू. अ. २०

विरेचन नस्य शिरःशूल, डोके जड होणे, अभिष्यंद (डोळे येणे) गलरोग, सूज, गलगंड, कृमि (नांकातील किंवा डोक्यातील) ग्रंथि, कुष्ठ, अपस्मार, पडसे या विकारावर द्यावे.

शिरोविरेचन नस्य कोणास वर्ज आहे हे ग्रंथकारांनी पुढीलप्रमाणे सांगितले आहे.

नस्येन परिहर्तव्यो भुक्तवानपत्तिपितोऽत्यर्थंतरुण प्रतिश्यायो गर्भिणी पीतस्नेहोदक मद्यद्रवोऽजीर्णोदत्तबस्तिः कृद्वो गरातंस्तृ-षितः शोकाभिभूतः श्रान्तो बालो वृद्वो वेगावरोधितः

शिरःस्नातुकामश्चेति; अनार्तंवे चाभ्रे नस्याधूमौ परिहरेत् ॥४०॥
सु. चि. अ. ४०

जेवलेला, लंघन केलेला, अतिशय जोराचे पडसे असलेला, गर्भिणी, स्नेहपान केलेला, पाणी, मद्य अथवा इतर पातळ पदार्थ प्यालेला, अजीर्ण झालेला, बस्ति दिलेला, रागावलेला, गरविषबाधेने फीडलेला, तहानलेला, शोक करणारा, थकलेला बाल, वृद्ध मलमूत्राचे वेग आवरुन घेतलेला, मस्तकावरून स्नान करणारा यांना नस्य देखू नये. तसेच हवामान चांगले नसतांना व आकाशांत ढग असतांना नस्य व धुम्रगान करू नये.

वारभटांनी खालील लोक नस्यकर्मास वर्ज सांगितले आहेत.

.... योजयेन्न तु नावनम् ।
तोषमद्यगरस्नेहपीतानां पातुभिच्छताम् ॥११॥
भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्त्रुतासृजान् ।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥१२॥
शुद्धानां दत्तबस्तीनां तथानार्तवदुदिने ।
अन्यत्रात्ययिकाव्यचाधे: ॥१३॥

ज्यांनी पाणी, मद्य, विष व स्नेह यांचे पान केले आहे आहे किंवा करावयाचे योजले आहे; ज्यांनी भात खाल्ला साहे डोक्यावरून स्नान केले आहे किंवा ज्यांना ते करावयाचे आहे, ज्यांचे रक्तमोक्षण केले आहे, ज्यांना शोधन किंवा बस्ति दिला आहे किंवा ज्यांना नवीन पडसे, खोकला, श्वास हे विकार झाले आहेत त्यांना व प्रसूत झालेल्या स्त्रियांना नस्य देऊ नये.

तसेच अकाली अभ्र आले असतां त्या दिवशीही ते देऊ नये. दारुण व्याधीच्या प्रसंगी मात्र हा नियम लागू नाहीं.

नस्यकर्मास वरीलप्रमाणे वर्ज्य लोक सांगितले आहेत. ह्याचा थोडा वारकाईने विचार करू. तोयादि द्रव द्रव्याचे पान केलेल्या लोकांचे कफादि दोषद्रव इत्यादि गुणामुळे वाढतात व म्हणून नस्यचिकित्सा ही विरुद्धचिकित्सा होते. उदा. तोय व स्नेह हे दोन्ही कफवर्धन करणारे आहेत व शिरोविरेचन द्रव्य हे कफविरेचन करणारे आहे, त्यामुळे या दोन्ही क्रिया अेकमेकाविरुद्ध होतात. मद्य हे तीक्ष्ण, उष्ण गुणाचे आहे व शिरोविरेचन हेही याच गुणाचे असते. यामुळे दोन्हीच्या समान क्रियेमुळे पित्तप्रकोप होण्याची भीती असते. शिरोविरेचन जर जास्त प्रमाणांत झाले तर अगोदरच मुच्छा इत्यादिसारखे त्याचे दुष्परिणाम होतात. त्यातून मद्यासारखे द्रव्य त्याला मदत करणारे मिळाल्यास त्याचे पित्तप्रकोपजन्य दुष्परिणाम जास्त होतील. जेवल्यावर कोणतेही शोधन करावयाचे नसते. म्हणून नस्यकर्मही वर्ज सांगितले आहे. नवीन पीनस, श्वास, कास या रोगांत नस्य वर्ज सांगितले आहे.

विरेचन नस्य कोणाला करू नये हे ग्रंथकारांचे मत पाहिल्यानंतर विरेचनसाध्य रोगाचा विचार करू. नस्य-चिकित्सा करताना नस्य चिकित्सासाध्य रोग्यांचा व नस्यकर्म ज्यांना वर्ज्य आहे अशा लोकांचा विचार आवश्यक आहे. म्हणूनच तो येथे केला आहे. त्यामुळे योग्य रोगी नस्यचिकित्से-साठी निवडणे शक्य होते.

शिरःशूल, डोके जड होणे यामध्यें नस्याचा उत्तम उपयोग होतो. पुढील योगाचा उपयोग यावर चांगला होतो.

शिरःशूलामध्यें कफजन्य जर असेल तर त्यावर प्रधमन शिरोविरेचन नस्याचा व सिद्ध स्नेहादि कल्पांचा उपयोग होतो. उदा.

- १) कायफळाचे चूर्ण नाकांत ओढावे
- २) हिंगणमिठाण्याच्या झाडाच्या सालीचे चूर्ण ओढावे.
- ३) मेढिंशिंगीच्या झाडाच्या सालीचे चूर्ण ओढावे.

इड्गुदस्य त्वचा वाऽपि मेषशृंगस्य वा भिषक् ।

ध्रेयं कटूफलचूर्णं च ।

पित्तजन्य शिरःशूलावर साखर, द्राक्षे, जेष्ठमध्य यांनी सिद्ध केलेल्या तुपांचे नस्य करावे

वातजन्य शिरःशूल -

श्वास कुठारांचे नस्य चावे.

क्षयजन्य शिरोरोगांत -

- १) तूप व दूध मिसळून त्यांचे नस्य करावे.

नावनं क्षीरसर्पिभ्यां पानं च क्षीरसर्पिणो । यो. र.

सूर्यावर्त व अनंतवात या शिरोरोगावर सारखीच नस्ययोजना करावयाची असते. ती पुढीलप्रमाणे करावी.

१) वेखंड व पिपळी पाण्यात वाटून त्याचे अवपीडन नस्य करावे.

२) जेष्ठमध्य पाण्यात वाटून (अुगाळून घेतला तरी चालतो) मध्य मिश्र करून त्याचे अवपीडन नस्य करावे.

३) चंदनाचे गंध उगाळून त्यात मध्य मिसळून त्याचे अवपीडन करावे. अवपीडन नस्यप्रयोगांत काकोलादि गणांतील औषधांनी सिद्ध केलेले तूप नाकांत घालावे. साधे तूपसुद्धा चालते.

अवपीडो हिताशचात्र वचामागधिकायुतः ।

मधुकेनावपीडो वा मधुनासह संयुतः ॥ ३ ॥

अवपीडो वा मधुना चन्दनेन वा ।

शंखक शिरोरोगावर दुधावरून काढलेल्या लोण्याचे तूप नस्याकरितां वापरावे. त्याचा चांगला उपयोग होतो.

वरील शिरोरोग नित्याच्या व्यवहारांत नेहमी पाहायला मिळतात. त्यावर वर दिल्याप्रमाणे नित्य व्यवहारोपयोगी द्रव्यांचे नस्य केले असतां त्यांचा फार चांगला उपयोग होतो. अर्धावभेदक हा नेहमी प्रतिश्यायानंतर झालेला दिसून येतो. त्यावर शल्यकर्म करतात. ही चिकित्सा पुनः पुनः करावी लागते व त्यामुळे रोग समूळ नाहीसा होत नाही. फक्त संचित झालेला कफ एषणीने काढून घेतात परंतु पुन्हा कफ तेथे सांचणे ही क्रिया बंद होत नाहीं. त्यापेक्षां वरील नस्यचिकित्सा ही कफसंशोधन व शमन करणारी असून

त्यामुळे रोगाची पुनरावृत्ती होत नाही. शिवाय चिकित्सा अगदी साधी व सोपी आहे. असो. योगरत्नकारांनी नस्य इत्यादि न केल्यानें सर्व प्रकारचे शहात्तर नेत्रविकार होतात असे म्हटले आहे.

गण्डूषांजननस्यादिहीनानां कफकोपतः ।
षट्सप्ततिनेत्ररोग दुःसहाः स्युरुपेक्षिताः ॥६॥ यो. र.

विशेषतः तिमिर या नेत्रविकारामध्ये नस्यप्रयोग कर-
ज्यास सांगितला आहे. पित्तजन्य तिमिर रोगांत मृदु व कठु औषधांनी सिद्ध केलेल्या तुपाचे नस्य करावे.

वातजन्य शिरोरोगांत स्निग्ध, अंजने, नस्ये, रेचक,
पुटपाक, तर्पण, धृतपान व वस्तिकर्म हे उपचार वरचेवर
करावेत.

डोळचाच्या अभिष्यंद व अधिमंघ रोगामध्ये काकोल्यादि
गणांतील औषधे, पिठवण व दूध यांनी सिद्ध केलेल्या तेलाचे
नस्य करावे. इतर उपचारही सांगितले आहेत. परंतु नस्य-
चिकित्सेचाही त्यांत प्राधान्यानें उपयोग होतो.

पित्तज अभिष्यन्दावर गहुला, साळीचे मूळ इत्यादिनी
केलेल्या तुपाचे नस्य रोज करावें. रोज चार थेंब तूप नाकांत
टाकावे.

बलासका दिनेत्ररोगावर कफजन्य अभिष्यंद व अंधिमंघ
यावरील उपचार करावेत. विशेषतः नस्य व रेचक हे उपचार
करावेत.

रक्तजन्य अधिमंथ, अभिष्यंद, शिरोत्पात, शिराहर्ष या
रक्तजन्य नेत्ररोगांत शिरोविरेचन नस्याने शिरःशुद्धी करावी.
शिरःशुद्धीकरिता मागे सांगितलेल्या शिरोविरेचनीय औषधानी
सिद्ध केलेल्या तुपांत साखर मिश्र करून त्या तुपाच्या नस्याने
करावी. नस्याकरितां तेल घेऊ नये. तुपाच्या ऐवजी मज्जा अथवा
चरवी ही वरील औषधानी सिद्ध करून त्याचे नस्य करावे.

कफजन्य तिमिर रोगांत गाईच्या शेणाच्या रसामध्ये
तेल सिद्ध करून त्याचे नस्य द्यावे.

वातजन्य व रक्तजन्य तिमिररोगावर विदारीगंधादि
गणांतील औषधे व काकोल्यादिगणांतील औषधे यांनी सिद्ध
केलेले तेल किंवा अणूतेल नाकांत घालावे. (नस्य करावे.)

रानमुग, अश्वगंधा, पेटारी, शतावरी या औषधानी
सिद्ध केलेले तेल किंवा महावातव्याधी चिकित्सा प्रकरणांत
सांगितलेले त्रिवृत्त तेल ही दोन्ही तेले नाकांत घालावीत.

जलप्राणी व अनूप देशांतील प्राणी यांच्या मांसाने
दुधाचा काढा करून जे दूध शेष राहील ते घुसळून त्याजवर
येणारे लोणी काढून त्याचे तुपाचे नस्य करावे.

दूध घुसळून काढलेल्या लोण्याचे तूप काकोल्यादिगणा-
तील औषधांच्या काढ्यानें व कल्कानें सिद्ध करावे आणि
त्याचे पित्तजन्य तिमिर रोगावर नस्य करावे.

वाळा, लोध, त्रिफळा व गहुला ही औषधे समभाग

घेऊन त्याचा काढा व कल्क यामध्यें तेल पचन करावे. या तेलाचें नस्य केले असतां कफजन्य कांचबिंदूचा नाश होतो.

तिमिराच्या आरंभी व तिमिरानें पूर्ण डोळा व्यापल्यावर त्याजवर अभिष्यन्दावरील नस्यादिक्रम योजू नये. कारण त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं.

नासारोगांत विशेषतः प्रतिशय्यामध्यें प्रधमन व धूम नस्ये घेतली असतां तत्काळ बरे वाटते

वावडिंग, हिंग, सैधव, गुग्गुळ, मनशीळ व वेखंड यांचे चूर्ण पडशामध्ये नाकाने ओढावे अगर शक्तिमानाप्रमाणे त्यांचे धूम्रपान करावे.

विडंगं सैन्धवं हिंगु गुग्गुळः समनशिलः ।

प्रतिश्याये वचायुक्तं शक्त्या धूमं पिबेन्नरः ॥१०॥

एतच्चूर्णं समाग्रातं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ।

त्याचप्रमाणे पडशावर आणखीही नस्ये सांगितली आहेत. त्यांचा उत्तम उपयोग होतो. तो पुढीलप्रमाणे -

चानुर्जितकचूर्णं वा ध्रेयं वा कृष्णजीरकम् ।

प्रतिश्यायेषु सशिरःपीडेषु नवसागरम् ॥४॥

समानं कलिकाचूर्णं सूक्ष्मं सं चूर्णितं द्वयम् ।

गुञ्जामात्रं तु तच्चूर्णं नस्यं प्रधमनं चरेत् ॥५॥

नश्यन्त्यनेन नस्येन प्रतिश्यायशिरोरुजा ।

— योगरत्नाकर

१) चतुर्जिताचे (दालचिनी, तमालपत्र, वेलची व नागकोश) चूर्ण ओढावे.

२) शहजिन्याचे चूर्ण नाकाने ओढावे.

३) नवसागर व कलीचा चुना समभाग सूक्ष्म चूर्ण करून त्यातील एक गृंज चूर्ण नाकात फुंकावे म्हणजे पडसे व पडश्यामुळे होणारा शिरःशूल नाहीसा होतो.

सवचाचर्ण माध्राय वाससा पोटलीकृतम् ॥६॥

कारबी वस्त्रबद्धा वा प्रतिश्यायपोहति । यो. र.

वेखंड किंवा ओवा यांचे चूर्ण फडक्यांत बांधून परचुंडी करून ती हुंगावी म्हणजे पडश्याचा नाश होतो.

तुळशीच्या मंजिन्यांचा व पाने चुरगाळून त्याचा वास घेतल्याने पडसे जाते. डोक्याचा जडपणा नाहीसा होतो. शिरःशूल नाहीसा होतो.

सबजाची पाने व मंजिन्यांचा वास घेतल्याने पडसे नाहीसे होते. पडश्यांत नाकपुडी बंद होते. श्वासाला अडथळा होतो. तेव्हा सबजाच्या पानाचा कल्क करून त्याचे दोन थेंब बंद नाकपुडीत टाकावे. म्हणजे नाक मोकळे होते व श्वासाव-रोध नाहींसा होतो.

नासारोगावर हिंगवादि तैल प्रशस्त आहे असे योगरत्नाकर म्हणतो.

नासाशोफ या विकावर दूधांत सिद्ध केलेले तूप प्रशस्त आहे आणि अणूतेलाचे नस्यहि प्रशस्त आहे.

नासाशोफे क्षीरसर्पिः प्रथानं तैलं सिद्धं चाणुकलकेन नस्यम् ।
यो. र.

याप्रमाणे नासारोगावर अत्यंत सोपे, व्यवहारांत नेहमी वापरण्यांत असणाऱ्या औषधीद्रव्यांचे नस्यकल्प सांगितले आहेत. त्यांचा फार चांगला उपयोग होतो.

कर्णरोगावरही नस्यविधीचा इतर कानांत घालण्याच्या औषधाबरोबर उपयोग केला असतां कर्णरोग लवकर वरे होतात. उदा. कर्णकंडूवर पुढील चिकित्साक्रम सांगितला आहे.

स्नेहः स्वेदोऽथ वमनं धूमं मूर्धन्म विरेचनम् ।

विधिश्च कफहा सर्वा कर्णे कण्डूमतिष्ठते ॥१॥ यो. र.

स्नेहन, स्वेदन, वमन, धुरी, शिरोविरेचन नस्य आणि सर्व कफनाशक उपचार हे कर्णकण्डूचा नाश करतात.

कर्णप्रतिनाहावर पुढील उपचार करावेत -

अथ कर्णप्रतीनाहे स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ।
ततो विरिक्त शिरसः क्रियां प्रोक्तां समाचरेत् ॥३॥
यो. र.

कर्ण प्रतिनाहावर स्नेहन, स्वेदन करून शिरोविरेचनीय नस्य देऊन शिरःशुद्धी करावी आणि कानातील मळ काढून टाकावा.

मुखरोगावरही पुढीलप्रमाणे निरनिराळच्या रोगांत नस्यचिकित्सेस इतर चिकित्सेबरोबर महत्व दिले आहे.

कफजन्य ओष्ठरोग -

शिर विरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।

हृते, रक्ते प्रयोक्तव्य ओष्ठकोपे कफात्मके ॥६॥

यो. र.

शिरोविरेचन नस्य, धूम, स्वेद व कवलधारण हे उपचार करावेत.

दंतहर्षचिकित्सा -

स्नैहिकोऽत्र हितो धूमो नस्यं स्नेहिकमेव च ।

दंतहर्षावर स्नेहयुक्त धुरी व स्नेहन नस्य द्यावे.

उपजिव्हक चिकित्सा -

उपजिव्हा तु संलिख्य क्षारेण प्रतिसारयेत् ।

शिरोविरेकगण्डूषधूमैश्चैनामुपाचरेत ॥४॥ यो. र.

उपजिव्हकामध्ये जीभ खरडून क्षाराने प्रतिसारण करावे व शिरोविरेचननस्य, गण्डूष (गुलण्या) व धूम (धुरी) हे उपचार करावेत.

येथे धूमविधीचे स्थानिक उपजिव्हा लेखन व शिरो-विरेचन असे दोन प्रकारे कार्य होते.

वातजन्य जिव्हा रोगांत जिभेला काटे आले असता
त्यावर चोळण्याकरितां व नाकांत घालण्याकरितां (नस्याकरितां)
कोकोल्यादि गणांतील औषधांचे चूर्ण काढा व त्या औषधाती
सिद्ध केलेले तूप हे उपाय योजावे.

गलरोगामध्येही नस्यचिकित्सेला महत्व आहे. साध्य
गलरोगांत कांहीं महत्वाचे नस्यप्रयोग सांगितले आहेत.

रोहिणीनां तु साध्यानां हितं शोणितमोक्षणम् ।
वमनं धूमपानं च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥ यो. र.

साध्य अशा रोहिणी रोगांत रक्तमोक्षण, वमन, धूम, गण्डूष
व नस्य या क्रिया कराव्या.

श्वेताविडंगदन्तीषु तैलं सिद्धं सतैन्धवम् ।
नस्यकर्माणि दातवर्यं कवलं च कफोच्छ्रये ॥ मो. र.

कफजन्य रोहिणीमध्ये वेखंड, वावडिंग, दांतीमूळ या औषधांनी
सिद्ध केलेल्या तेलाचे नस्य करावे.

सामान्य गलरोगाच्या चिकित्सेत चिकित्सासूत्र म्हणून
शिरोविरेचन नस्याचा निर्देश केलेला पुढील सूत्रावरून दिसून
येईल.

कण्ठरोगेष्वसृङ्गमोक्षैस्तीक्ष्णैर्नस्यादिकर्माभिः ।
चिकित्सकशिचिकित्सां तु कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥ यो. र.
कण्ठरोगांवर कुशल वैद्यांनें रक्तमोक्षण व तीक्ष्ण शिरोविरेचन

नस्य देणे वगैरे चिकित्सेतही नस्यचिकित्सा प्राधान्याने सांगि-
तली आहे. मुखपाक म्हणजे तोंड येणे.

वातात्सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।

तैलं वाता हरैः सिद्धं हितं कवलनस्ययोः ॥ यो. र.

वातज सर्वसरावर सैन्धवाचे चूर्ण घासावे व वातनाशक
औषधांनी सिद्ध केलेले तेल गुळण्याकरितां व नस्य करण्यास
द्यावे व ते हितकारक आहे.

सर्व प्रकारच्या मुखपाकावर शिरावेद्य करून रक्त-
मोक्षण करावे व शिरोविरेचन नस्य द्यावे. त्याच्रप्रमाणे मध,
गोमुत्र, तूप, दूध इत्यादि औषधांचे शीतल असे कवळहि
(गुळण्या) तोंडात धरावे.

मुखपाके शिरोवेद्यः शिरसश्च विरेचनम् ।

मधुमूत्रधृतक्षीरैः शीतैश्च कवलग्रहः ॥ यो. र. ॥

वर दिलेले रोग हे सर्व ऊर्ध्वजत्रुगत असून त्यामध्ये
स्थानिक रोगचिकित्सा तदृदस्थानभेदाने वेगवेगळी सांगितली
असून दोषप्रत्यवितक चिकित्सा ही नस्यचिकित्सा व धूम चिकि-
त्साच सांगितली आहे. यावर पोटातून घेण्याची औषधे जवळ
जवळ सांगितलेलीच नाहीत. यावरून ऊर्ध्वजत्रुगत रोगामध्ये नस्य
चिकित्सेस किती महत्व आहे हे समजून येईल. नस्यचिकित्से-
खालोखाल रक्तमोक्षण व वमन चिकित्सा या दोषप्रत्यनिक
शोधन चिकित्सा सांगितल्या आहेत. कारण शिर हे कफाचे
स्थाव असून आमाशय हे कफाचे मूलस्थान आहे. म्हणून शिर:-

स्थानावर कफधन शिरोविरेचन चिकित्सा व या कफस्थानाला पूरण करणाऱ्या मूळ कफस्थानावर – आमाशयावर – शोधन म्हणजे वरुन चिकित्सा सांगितली आहे. स्थानिक कफधन कार्य व्हावे व मूळस्थानापासून पुन्हा कफवृद्धी होऊ नये अशी ही चिकित्सा आहे. याशिवाय गळा, मान यावरील कांही विशिष्ट रोगावर, त्याचप्रमाणे कोष्ट शाखागत कांही विकारावर नस्य-चिकित्सा सांगितली आहे व तिचा अुपयोगही चांगला होतो. यानंतर त्यांचा थोडा विचार करु.

गळ्याच्या विकारामध्ये मागे गलगंडाच्या रुग्णाची हकीकत दिली आहे. त्याप्रमाणे ग्रंथोक्त चिकित्सेतही गलगंड चिकित्सेत नस्य योजना सांगितली आहे व तिचा उपयोगही चांगला होतो.

जीर्णकर्कारसो बिडसैधवसंयुक्तः ।

नस्येन तरुण हन्ति गळगण्ड न संशयः ॥

पिकलेल्या काकडीच्या रसांत बिडलोण सैंधव घालून त्याचे नस्य करावे म्हणजे अत्यंत वाढलेल्या गडगंडाचा नाश होतो.

तुंबी तैलाच्या नस्यानेही फारदिवसाच्या गलगंडाचा होतो (तुंबीतैलपाठ योगरत्नाकरामधील.)

गलगण्ड चिकित्सासूत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

प्रच्छर्ददनं मूर्धाविरेचनं च
धूमश्च वैरेचनिको हितस्तु ॥

वैद्येन पाकं गतयोः कथञ्चित् ॥५॥

सु. चि. अ. २५

कफजगलगण्डामध्ये वमन, शिरोविरेचन नस्य व शिरोविरेचन धूम हे उपचार हितकारक आहेत.

नासारोगांत पडश्याच्या चिकित्सेत नस्यप्रयोग बरेच दिले आहेत.

पीनस रोगांवर कलिंगादि अवपीडन नस्याचा उपयोग होतो. पडश्यावर पिंपळी, शेवग्याचे वी वावडींग व मिरे या औषधांचा पाण्यांत वाटून कलक करावा व त्याचे अवपीडक नस्य करावे म्हणजे पडसे नाहीसे होते.

पिपल्यः शिगुबीजानि विडंगं मरिचानि च ।

अवपीडः प्रशस्तोऽयं प्रतिश्यायनिवारणः ॥ यो. ८.

तूप, गुग्गुळ व मेण यांची धुरी, धूम – क्षवथु (शिका येणे) व भ्रंशथु यांचा नाश करते.

धूतगुग्गुळ मिश्रस्य सिक्थकस्य प्रयत्नतः ।

धूमं क्षवथुरोगधनं भ्रंशथुधनं च निर्दिशेत ॥ यो. ८.

अपचि व गंडमाला यावर नस्यचिकित्सा –

निर्गृडीतेल , -

निर्गृडीस्वरसेनाथ लांगलीमूळकल्कितम् ।

तैलं नस्येन हन्त्याशु गण्डमालां सुदुस्तराम् ॥ यो. ८.

निर्गुडीचा रस व कळलावीचा कळक याने सिद्ध केलेल्या तेलाने नस्य करावे. ते दुस्तर गंडमालांचा त्वरित नाश करते.
अपचिवर नस्यचिकित्सा –

व्योषादि तेल

व्योषं विड्गं मधुकं सैन्धवं देवदारु च ।
तैलमेभिः घृतं नस्याकृच्छ्रामप्यपचीं जयेत् ॥

सुंठ, मिरे, पिपळी, वावडींग, जेठमध, सैन्धव, देवदारु या औषधांनी तेल सिद्ध करावे आणि त्याचे नस्य करावे. ते कृच्छ्रामप्य अशा अपचीचा नाश करते.

कैटर्यंबिस्दी करवीर सिद्धं
तैलं हितं नस्यविरेचनेषु ॥२२॥
शाखोटकस्य स्वरचरसेन सिद्धं
तैलंहितं नस्यविरेचनेषु
मधूकसारश्च हितोऽवपुडे
फलानि शिग्रोः खरमञ्जरेवा ॥२३॥

- १) कातरनिर्गुडीचा पाला. तोंडलीचा पाला, कण्हेरीचे मूळ अगर फुले या औषधांनी तेल सिद्ध करून त्याचे नस्य करावे. यांनी शिरोविरेचन होऊन अपचीचा नाश होतो.
- २) शाखोटक सोहाडचाच्या पाल्याच्या रसाने सिद्ध केलेल्या तेलाने नस्य केले असतां मूर्धविरेचन होऊन अपचींचा नाश होतो.

३) मोहाच्या लाकडाचे चूर्ण, किंवा शेवग्यांच्या वियांचे चूर्ण किंवा आघाडचाच्या वियांचे चूर्ण पाण्यांत वाटून तो कळक फडक्यांत घेऊन नाकांत पिळावा. हे अवपीडन नस्य शिरःस्थानातील दोष काढून टाकून अपचींचा नाश करते.

अपची म्हणजे गंडमाळातील कांहीं ग्रंथी पिकतात. कांही वाहतात व कांहीं नाहीशा होतात. असा क्रम फार दिवस चालला म्हणजे त्या गंडमाळांना अपची असे म्हणतात.

यानंतर कांही वातव्याधीवरील नस्यचिकित्सेचा विचार करू.

उद्धर्वजत्रूगत वातव्याधीत अर्दित, जिव्हास्तंभ, मन्यास्तंभ हे विकार येतात. त्यामध्ये या तिन्हीचीही चिकित्सा सारखीच आहे. म्हणून अर्दितवाताची चिकित्सा पाहूं. अर्दित म्हणजे सामान्य माणसे ज्याला तोंडावरून वारे गेले म्हणतात ते होय. या रोगांत अेका बाजूचे तोंड, गाल, डोळे यामध्ये विकृती निर्माण होते. तोंड वाकडे होते. जीभ जड होते. डोळचांची उघडज्ञाप विकृत होते. त्या विकृत बाजूने अन्न चावणे, चूळ भरणे या क्रिया होत नाहीत. बोलणेही विकृत होते. कांहीं रोगांत वेदनाही असतात.

वरील अर्दित रोगामध्ये धूम व नस्य यांचा उपयोग फारच लवकर होतो व आश्चर्यकारक होते. अेखी दुश्चिकित्स्य असलेल्या या वातरोगांत स्नेहन, नस्य व स्निग्ध धूम दिल्याने फार लवकर व चांगला परिणाम होतो. चिकित्सा सूत्रातहि नस्यादि विधी सांगितला आहे.

अर्दितातुरं बलवन्तमुपकरणवन्तं च वातव्याधिवितधाने
नोपचरेत् । विशेषिकैश्चः सस्तष्कशिरोबस्तिनस्यधूमोपनाह-
स्नेहनाडीस्वेदादिभिः । सु. चि. अ. ५

अर्दितवाताचा रोगी बलवान् व औषधोपचाराच्या सर्व
सामग्रीने युक्त असल्यास वातव्याधीवरील उपचारानें त्याची
चिकित्सा करावी. विशेषतः शिरोबस्ती, नस्य, धूम्रपान,
पोटिसानें शेकरें व नार्डास्वेद हे उपचार करावेत.

अर्दिते नावनं मूर्धि तैलं श्रोत्राक्षितर्पणम् ॥४२॥
सशोफे वमनं रागदाहयुक्ते शिरव्यधः । सु. चि. म. २१

अर्दितावर नस्य, मूर्धि तैलं व कान आणि नेत्र यांचे तर्पण हे
उपाय करावेत. त्यात शोथ असल्यास वमन लाली आणि दाह
असल्यास शिरव्यध करावा.

योगरत्नाकरांनी अर्दितावर माषादि तेलाचे नस्य कर-
ण्यास सांगितले आहे.

मन्यास्तंभावरही हाच चिकित्साविधी सांगितला आहे.
विशेषतः वातकफनाशक नस्ये व रुक्ष स्वेद उपयोगांत आणावेत.

मन्यास्तम्भेऽप्येतदेव विधानं, विशेषतो वातश्लेष्म-
हरैनंस्यै रुक्षस्वेदैश्चोपचरेत् ॥ २ ॥

सु. चि. अ. ५

अर्दित रोगाच्या चिकित्सेत नस्याइतकी दुसरी कोणतीच
चांगली नस्यचिकित्सा नाही. स्नेहन नस्य किंवा वाघटोक्त शमन
नस्याने हा रोगी फार लवकर व उत्तमतन्हेनेव रहोतो. अर्दिताचे
(facial paralysis) या किंचित् लक्षणही त्यामध्ये रहात नाही.
इतर चिकित्साने रोगी जर जास्त कालांतराने आला तर मात्र
बरा होण्यास फार वेळ लागतो.

यानंतर अपतंत्रक रोगांमध्ये वमनादि शोधन चिकित्सा
किंवा लंघनादि शमन चिकित्सेएवजी प्रधमन नस्याची योजना
करावी असे ग्रंथकार सांगतात. व या प्रधमन नस्यांचा
उपयोगही या रोगांतचांगला होतो.

अपतंत्रकातुरं नापतर्पयेत्, वमनानुवासनास्थापनानि न
निषेवेत वातश्लेष्मोपरुद्धोच्छ्वासं तीक्ष्णः पद्मापनैर्मोक्षयेत् ॥

सु. चि. अ. ५

अपतंत्रकाच्या रोग्यास लंघन देवूं नये. वमन, अनुवासन
व आस्यापन बस्तीही देवूं नये. वात आणि कफ या दोषांनी
श्वासोच्छ्वास कोंडला असतां तीक्ष्ण नस्याची चूर्णे नाकांत फुंकून
श्वासोच्छ्वास चालूं करावा.

अपस्मार (फेंपरे) रोगातही तीक्ष्ण शिरोविरेचन नस्य
देण्यास सांगितले आहे व त्याचा उपयोग अपस्माराचा वेग
ताबडतोब नाहीसा होण्यासाठीं व पुन्हा वेग न येण्यासाठीं होतो.
मात्र या दोन्ही कार्यासाठीं शिरोविरेचन नस्याचा दोन निराळ्या
प्रकाराचा उपयोग करावा लागतो. रोगी अपस्माराच्या वेगांत
असतो अशावेळीं त्याला ताबडतोब शुद्धीवर आणण्यासाठीं
वचाचूर्णासारख्या द्रव्याचे प्रधमन चूर्णाचा उपयोग करावा

लागतो व नंतर वेग वारंवार येवू नये म्हणून शिरोविरेचनीय औषधानी सिद्ध तेलाचे नस्य वारंवार द्यावे लागते. या वात-रोगांतही सार्वदेहिक शोधन, शमन चिकित्सेपेक्षां या नस्य-चिकित्सेचेच जास्त महत्व आहे. कारण हा व्याधी शिरःस्थानातील दोषामळे प्रायः झालेला असतो व म्हणून त्याची शिरःस्थानावरील चिकित्सा इतर चिकित्सेपेक्षां केव्हाही जास्त लाभदायक होते.

योगरत्नाकरांनी अपस्मारावर नस्य व धूमासाठी खालील कल्प सांगितले आहेत.

निर्गुड्यादि नस्य —

निर्गुण्डीभववृन्दाकनावन स्योपगतः ।
उपैति सहसा नाशमपस्मारो न संशयः ॥१॥ यो.र.

निर्गुडीच्या झाडावरच्या बांद्याचा रस काढून त्याचे नस्य करावे म्हणजे अपस्माराचा त्वरित नाश होतो.

धूमयोग —

पुष्योघृतं शुनः पित्तमपस्मारधन्मंजनम् ।
तदेव सर्पिषा युक्तं धूपयनं परमं हितम् ॥

पुष्यनक्षत्रावर कुत्र्याचे पित्त आणून त्याचे अंजन करावे व ते पित्त तुपाशी मिश्र करून त्याची धुरी द्यावो. कोल्हें, कुत्रे, मांजर व कपिला गाय या प्रत्येकाच्या पित्ताचे नस्य । अथवा रानतवशाच्या चूण्याचे नस्य केले असतां अपस्माराचा नाश होतो.

इवशृगालबिडालानां कपिलानां गवामपि ।
पित्तानि नस्यतो हन्युरपस्मारं पृथक्पृथक् ॥
अरण्यत्रपूसीचूर्णं नस्येनापस्मृतिं जयेत् ।

उन्माद रोगावरही नस्याचा उपयोग होतो. मागे एका उन्माद रोग्यावरील नस्यचिकित्सेची हकीकत दिली आहे. उन्माद रोगांतही शारीरिक वातदोषाचे व मानसिक रजोदोषाचे शिर हे स्थान असते. म्हणून हा शिरःस्थित दोषविकृतीने होणारा व्याधी आहे. तत्प्रत्यनीक म्हणजे दोषप्रत्यनिक व व्याधीप्रत्यनिक (स्थानप्रत्यनिक) चिकित्सा या दृष्टीने नस्य हेच प्रधानतः चिकित्सेत महत्वाचे आहे व इतर चिकित्सेपेक्षां या चिकित्सेचाच परिणाम व्याधिनाशक होतो.

योगरत्नाकरांनी खालील नस्यप्रयोग दिला आहे.

तद्वद्योषं हरिद्रे द्वे मन्जिष्ठा गौरसर्षपाः ।
शिरीषयोजमुन्मादग्रहापस्मार नाशनम् ॥ यो. र.

सुंठ, मिरे, पिपळी, हळद, दारुहळद, मंजिष्ठा, पांढरी मोहरी व शिरसीचे बी यांचे अंजन किंवा नस्य उन्माद, बालग्रह व अपस्मार यांचा नाश करते.

सुश्रुतांनी उन्मादाच्या चिकित्सासूत्रांत पुढीलप्रमाणे नस्यद्रव्याची योजना करण्यास सांगितली आहे.

स्त्वराधं स्त्वन्नं तु मनुजमुन्मादातं विशोधयेत् ।
तोक्षणेरुभयतो भागं शिरसश्च विरेचनैः ॥१४॥

विविधैखपीडैश्च सर्षपसनेहसंयुतैः ।
योजयित्वा तु तच्चूर्णं ग्राणे तस्य प्रयोजयेत् ॥१५॥
सर्षपानां च तैलेन नस्याभ्यङ्गो हितौ सदा ॥१६॥

उन्मादाच्या रोग्याला स्नेहन, स्वेदन करून तीक्षण औषधांचे वमन व रेचन देऊन कोठा शुद्ध करावा व तीक्षण शिरोविरेचन देऊन मस्तकशुद्धी करावी. तीक्षण औषधांचे शिरोविरेचन चूर्ण अनेक प्रकारच्या अवपीडक नस्यांतून शिरसाच्या तेलासह त्यांच्या नाकांत घालावे. शिरसाचे तेल त्यांच्या नित्य नाकांत घालावे व अंगासही लावावे.

अवबाहुक व विश्वाची हे उद्धर्शशाखागात्त व्याधी आहेत (हात खांद्यापासून जखडें) यावर बृहण, स्नेहन नस्याचा उपयोग होतो.

अवबाहूवौ हितं नस्यं स्नेहश्चोत्तरभावितकः ।
वा. चि. अ. २१

अवबाहुकावर नस्य व जेवल्यावर स्नेहपान हे उपाय करावे.

दशमूली बलामाषकवाथं तैलाज्यमिथितम् ।
सायं भुक्त्वा चरेन्नस्यं विश्वाच्यां चावबाहूके ॥ यो. र.

दशमुळे, चिकणामूळ, उडीद यांचा काढा करून तेल व तृप घालून संध्याकाळी जेवल्यावर विश्वाची व अवबाहुकावर त्याचे नस्य करावे.

यानंतर हिक्का, कामला, विसूची यावरही इतर चिकित्सेबरोबर नस्यचिकित्सा सांगितली आहे. यामध्ये हिक्का व श्वास यांची चिकित्सा सामान्यतः वातकफघ्न करावी असे सांगितले आहे. चिकित्सेत योगरत्नाकरंजी प्रथमच नस्यचिकित्सा सांगितली आहे. म्हणजे नस्यचिकित्सेस या रोगांत महत्व आहे.

पुढील निरनिराळे नस्यप्रयोग हिक्केमधे करण्यास सांगितले आहेत.

नारीपयः पिष्टसुशुक्लचंदनं कृतं सुखोषण च संसैन्धवं च ।
पिष्टं तथा संसैन्धवमंबुना वा निहत्ति हिक्कां ननु नावनेन ।

यो. र.

स्त्रीच्या दुधांत पांढरे चंदन अुगाळून थोडे अून करून त्यांत थोडे संधव घालून त्याचे नस्य करावे किंवा पांढरे चंदन पाण्यांत अुगाळून त्यांत संधव घालून त्याचे नस्य करावे म्हणजे निश्चयाने उचकी थांबते.

हा प्रयोग अत्यंत हमखास अुपयुक्त आहे. रुग्णालयांत आम्ही हिक्कानाशक हात्र नस्यप्रयोग करतो व त्यांचा उत्तम उपयोग होतो.

मधुकं मधुसंयुक्तं पिपली शकरान्विता ।
नागरं गुडसंयुक्तं हिक्काद्धनं नावनत्रयम् ॥

जेष्ठमध, व मध यांचे २) पिपली व साखर यांचे तसेच ३) सुंठ आणि गूळ यांचे नस्य उचकीचे नाशक आहे.

गुड्ची नागरं नस्यं हिक्काधिक्कारकारकाम् ।

गुळवेल व सुंठ याचे नस्य उचकीचा नाश करते.

सुश्रुतोक्त उचकीनाशक नस्ये – द्रातं हिक्कामाशु मूत्रं त्वजाद्योः

१) सपूतिकीटं लशुनोग्रगन्धा –

हिडगवब्जमाचूर्ण्य सुभावितं तत् ।

१) मेंढीच्या किंवा शेळीच्या मूत्राचा वास घ्यावा.

२) लसुण, वेखंड, हिंग व कोष्ठ ह्यांचे चूर्ण व पेंगुळ कीडा ह्यांचा शेळीच्या व मेंढीच्या मूत्रांत खल करून (सात भावना) ते चूर्ण हुंगावे.

कामलेमध्ये जेव्हा दोष शिरस्थित होतात, तेव्हा सुस्ती येणे, मूच्छी येणे अशी लक्षणे होतात. शिर हे कफाचे स्थान आहे व कफानुबंधी पित्तप्रकोपामुळे कामला होते. म्हणून कफस्थानावर शिरोविरेचन केले असतां कफविरेचन होते व कामला कमी होते. कामलेमध्ये मूत्र, मल, त्वचा, नखे इत्यादींचा वर्ण प्रथम प्रकृत होतो परंतु नेत्रपीतता लवकर कमी होत नाही. मूर्धविरेचनाने हे लक्षण कमी होते. कफाने रुद्ध स्त्रोतसे मोकळी झाल्याने कफपित्तविरेचनाने कफही प्रकृतावस्थेत येतो व वृद्धपित्तही विरेचनाने प्रकृत होते व नेत्रपीतता नाहीशी होते. काविळीत जेव्हा नस्य केले जाते तेव्हां नाकावाटे पीत श्लेष्मल स्वाव होतो. परंतु हे नस्य करतोना रोग्याचे बल, रोगाची अवस्था, काल व विरेचननस्याची योग्य मात्रा यांची

खबरदारी घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. असो. ग्रंथोक्त पुढील नस्ययोग काविळीत उपयोग करण्यासाठी दिले आहेत.

अर्कमूलं हरेन्स्यात्कामलं तण्डुलोदकैः ।

रुओचे मूल तांदुलाच्या धुवणांत उगाळून नस्य केले असतां कावील नाहीशी होते.

देवडांगरीच्या फळाच्या कल्काचे अवपीडननस्य केले असतां कावील नाहीशी होते.

वर दिलेली नस्य द्रव्ये तीक्ष्णोष्ण आहेत काविळीमध्ये पित्तप्रकोप असतो म्हणून याचा फार जपून वापर करावा लागतो. कफाचा अनुबंध जास्त असेल, रोगी बलवान असेल तरच हा प्रयोग करावा. नाहीतर मूच्छा इत्यादि लक्षणे होतात. कावीलीमध्ये नस्यचिकित्त्वा गौण आहे म्हणून इतर चिकित्सेबरोबर ही चिकित्साही केली म्हणजे रोग लवकर बरा होण्यास मदत होते.

ग्रंथकारांनी विसूचिका (कॉलरा) रोगांत नस्यचिकित्सा सांगितली आहे ती विस्मयकारकच म्हणावयास पाहिजे! त्याचा प्रयोग केलेला नाही. परंतु अेक प्रयोग म्हणून येथें उद्घृत करीत आहे.

व्योषं करंजस्य फलं हरिद्र निम्बुकद्रवैः ।
नस्याज्जने प्रयोक्तव्ये कुर्याच्च जलसेवनम् ॥

सुंठ, मिरे, पिंपळी, करंजाची बी व हळद यांचा निवाचे रसांत

खल करून त्याचे नस्य द्यावे अथवा अंजन करावे आणि वर पाणी प्यावे.

या प्रयोगवर पाणी पिण्यास सांगितले आहे. म्हणजे पाणी या रोगात अजिबात पचत नाही. परंतु प्रयोगाचे ग्रंथकर्त्यास इतके हमखासत्व दिसते म्हणूनच श्लोकांत त्यांनी नस्य किंवा अंजन करून पाणी पिण्यास सांगितले आहे.

याप्रमाणे व्यवहारोपयोगी व वैद्यकव्यवसायोपयोगी मुलभ नस्यप्रयोग व त्यांचे रोगधनत्व इष्ट माहितीसह दिले. याशिवायही पुष्कळ रोगांत पारंपारिक वैद्य वापरीत असतील पण ते न वापरल्यामुळे दिले नाहीत.

(३)

याप्रमाणे आयुर्वेदीय नस्यविधीविषयी अनुभवात्मक व ग्रंथाधारयुक्त असे फारच थोडक्यांत विवेचन केले. या विधीचे आजच्या कालातही किती महत्व आहे आणि प्रत्यक्ष नस्यकर्मात कोणत्या गोष्टीची दक्षता ध्यावयास पाहिजे याचा थोडा विचार करून हा नस्यविधी संपूर्ण.

१) सध्या हा नस्यविधी कोठेही प्रचारांत नाही. वैद्यामध्येही या विधीचा प्रचार नाही व इतर वैद्यक पद्धतीत हा विधीच सांगितलेला नाही. आयुर्वेदीय ग्रंथात जरी या विधीचे वर्णन असले तरी त्याचा प्रत्यक्ष व्यवसायांत कोणीचे उपयोग करीत नाहीत. या दृष्टीने आज या

विधीचे समाजास व वैद्यव्यवसायी लोकांस अगदी नवे दर्शन आहे व ते नवे असल्यामुळे सर्वांची उत्सुकता वाढविणारे आहे.

- २) नस्यविधीतील पुंसवनविधी हा भारतांतरी लोकांना उपयुक्त विधी ठरेल. औच्चिक संततीसाठी सर्व थरांतील व सर्व जमातीतील लोकांना याचा निश्चित उपयोग होईल.
- ३) पुंसवनविधीने वैद्यकव्यवसायी लोक सध्याच्या सरकारी धोरणास मदत करू शकतात. कुटुंब नियोजन हे जे सध्याचे सर्व जगांतील व विशेषतः भारताचे धोरण त्यास सक्रिय सहाय आम्ही करू शकू. कारण पाहिजे असेल, तेवढी पुत्रसंतती व कन्यासंतती या विधीने प्राप्त करून घेवून नियोजन करतां येते. यासाठीच पुंसवनविधीमध्ये या रुग्ण हकीकती दिल्या आहेत. त्यामुळे विनात्रास कुटुंब-नियोजन करतां येईल. तसेच पुंसवनविधीमुळे आजारी, दुर्बल अशा स्त्रियांना औकदां मुलगा झाला तरी संतती बंद करून स्वतःचे आरोग्य राखून सुखी आयुष्य कंठता येईल.

याप्रमाणे या विधीचा अुपयोग समाज व सरकार यांना समाधानकारकपणे होईल.

- ४) इतर वैद्यक पद्धतीत असाध्य, कष्टसाध्य असणाऱ्या कांहीं रोगांवर विशेषतः आयुर्वेदीय वैद्य उपचार करू शकतील.

अपाय होत नाही व रोगघ्नतेची, रोग्याच्या सहन-
शीलतेची कल्पना येते.

नस्यसाध्य कितीतरी रोग्यांच्या हकीकती व ग्रंथोक्त
रोगांची यादी मागे दिली आहे त्यावरून कळेल.

नस्यविधी हा एक नवीन विधी प्रचारांत आणायचा
असल्यामुळे तो करीत असतांना वैद्यांनी कांहीं दक्षता घेणे
अगत्याचे आहे.

- १) नस्यविधी करत असतां नस्यद्रव्याचे परिपूर्ण ज्ञान – द्रवतः
गुणतः, कर्मतः – त्याचे ज्ञान वैद्यांना असणे आवश्यक आहे.
त्यावरून त्यांचे चांगले वाईट परिणाम वैद्य जाणू शकेल.
ग्रंथोक्त द्रव्ये घार्इने आप्तवचन म्हणून वापरून चालत
नाही.
- २) द्रव्यविज्ञानाबरोबरच द्रव्याच्या दुष्परिणामाचे ज्ञान व
त्यावरील उपचार जाणून घेणे आवश्यक आहे.
- ३) नस्य करण्याचे आधी सुशिक्षित अगर अशिक्षित रोग्यास
या विधीची संपूर्ण कल्पना देणे आवश्यक आहे.
- ४) शमननस्याचा उपयोग प्रथम निर्धास्तपणे करण्यास
कांहीच हरकत नाहीं.
- ५) शिरोविरेचन व रोगघ्न ही नस्ये सांगितलेली आहेत.
त्यामधील गरीब द्रव्ये उदा :- वचा, सुठ, ही प्रथम प्रथम
वापरावीत.
- ६) शिरोविरेचननस्य प्रतिमर्शाच्या वापरावे. म्हणजे जास्त

- ७) शमननस्यसुद्धां स्तन्याच्या कटु इ. रसाने किंवा इतर
द्रव्यांचा मधुररसाशिवाय इतर रसामुळे झोंबणारे असते.
तेव्हां त्याने रोग्यास त्रास होतो. म्हणून नस्याचे थेंब
नाकामध्ये अगदी सावकाश घालावे. म्हणजे अेकदोन
थेंबाने त्यांची क्रिया कळून औषध पूर्ण मात्रेने घालायचे
किंवा कसे हे समजते.
- ८) नस्यानंतर थोडे शेकणे व गरम पाण्यांनी गुळण्या करणे
अत्यंत आवश्यक आहे. नाहीतर नस्यसाध्य रोग बरा होतो
व घशाचा विकार सुरु होतो. रोग्यास दवाखान्यांतच
या दोन्ही गोष्टी करण्यास सांगून करून घ्याव्या.
- ९) पडसे वगैरे असतांना पुंसवनविधी मुळीच करू नये. हा
विधी फलद्रुप होण्यासाठी ही दक्षता घेणे फार आवश्यक
आहे.
- १०) वर सांगितलेल्या गोष्टींची दक्षता घेतल्यास नस्यविधी –
बहूल किन्तु बाळगण्याचे, व्यवसायिकांनीसुद्धां भय
बाळगण्याचे कारण नाहीं. दक्षता ही केव्हाही यशप्राप्ती-
साठीं कोणत्याही कार्यात घेणे आवश्यकच आहे.

असो. याप्रमाणे आयुर्वेदाच्या अष्टांगांतील
उर्ध्वांग चिकित्सेतील अेक भाग अति अल्पप्रमाणांत

